

Fördjupad studie av Brukstorget i Överum

Kulturhistorisk utredning

Brukstorget i Överum, Överums socken, Västerviks kommun, Kalmar
län, Småland

Veronica Olofsson

KALMAR LÄNS MUSEUM

Byggnadsantikvarisk rapport september 2015

Kalmar läns museums bebyggelseenhet

Kalmar läns museums bebyggelseenhet utför antikvarisk medverkan vid förändringar och renoveringar av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse/bebyggelsemiljöer. Flera medarbetare är också certifierade som sakkunnig kontrollant av kulturvärden enligt Plan- och bygglagen.

Kalmar läns museum kan även erbjuda expertis inom exempelvis land- och marinarkeologi, konservering och kulturmiljöpedagogik.

www.kalmarlansmuseum.se

KUL-kontroll – vad är det?

Den nya Plan- och Bygglagen (PBL) började gälla den 2 maj 2011. Sakkunnig kontroll av kulturvärden s.k. KUL-kontroll grundar sig i Boverkets föreskrift BFS 2011:15 KUL 2 och är tillämplig för de villkor som ställs om antikvarisk medverkan.

Antikvarisk medverkan genom KUL-kontroll verifierar att samhällets krav om tillvaratagande av kulturvärden tillgodoses. I byggprocessen tillför antikvarien kunskap om de kulturhistoriska värdena och hur de tar sig uttryck i det enskilda objektet.

Fördjupad studie av Brukstorget i Överum

Kulturhistorisk utredning

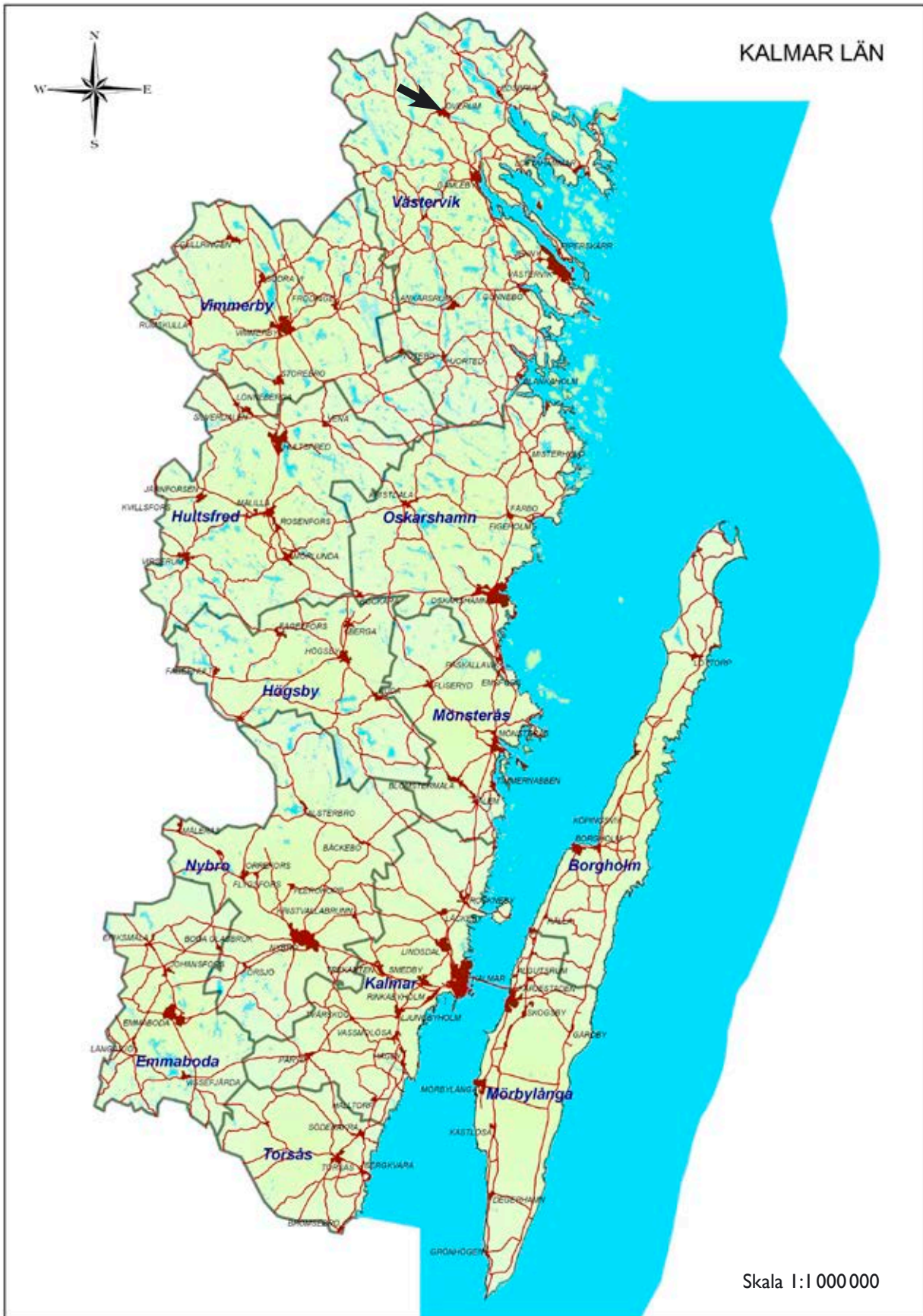
Brukstorget i Överum, Överums socken, Västerviks kommun, Kalmar län, Småland

Författare	Bebyggelseantikvarie Veronica Olofsson
Foto	Författaren där inte annat anges
Granskad av	Bebyggelseantikvarie Lotta Lamke och Richard Edlund
Layout	Seija Nyberg, Kalmar läns museum
Diarienummer	Kalmar läns museum: 39-330-2015
Utgivare	Kalmar läns museum
Kartor	Publicerade i enlighet med tillstånd 507-1417-10 från Lantmäteriverket.
Utförd av	Kalmar läns museum, Bebyggelseenheten
Kontaktperson	Liselotte Jumme, enhetschef
Beställare	Västerviks kommun, Samhällsbyggnadskontoret
Kontaktperson	Daniel Niklasson, planarkitekt
Övriga handlingar och digitala fotografier	Förvaras i Kalmar läns museums topografiska arkiv.

Innehåll

Inledning	7
Uppdragets bakgrund.....	7
Områdesbeskrivning och karta	7
Aktuell skyddsstatus.....	8
Brukstorget - kort karaktäristik	11
Överums bruks och brukstorgets utveckling.....	11
Brukstorgets karaktäristik	14
Förändringar vid Brukstorget	16
Brukstorgets byggnader	17
Gamla gråjärnsgjuteriet	18
Nedre stenhuset.....	19
Gamla värdshuset	20
Brukskontoret	21
Vagnsbodarna.....	22
Paviljongen.....	23
Överums kyrka.....	24
Herrgårdens huvudbyggnad med två flygelbyggnader.....	25
Övre stenhuset	26
Församlingshemmet (gamla kyrkan)	27
”Nedre Knäppet” ⁸ , västra byggnaden	28
”Övre Knäppet”, östra byggnaden	29
”Staten” ¹⁰	30
Jämförande utblick	31
Ägande och förvaltning.....	32
Övergripande värdebeskrivning av Brukstorget	35
Särskilt betydelsefulla karaktärsdrag och objekt	39
Antikvariska rekommendationer.....	40
Miljökonsekvensbeskrivning, bl.a. avseende riksintresset	41
”Påtaglig skada” på riksintresset.....	41
Konsekvenser av rivning.....	43
Inga hus rivs, dvs ”nollalternativet”	43
Några hus rivs.....	44
Alla hus rivs	46
Vård- och underhållsåtgärder samt användning	51
Prioriterade underhållsåtgärder	51
”Övre stenhuset”	52
”Nedre Knäppet”	54
”Övre Knäppet”	55
”Staten”	56
Användning.....	56
Notes	58
Källförteckning	59
Bilaga A	61

Inledning

Uppdragets bakgrund

Den fördjupade studien av Brukstorget i Överum har upprättats av Bebyggelseenheten vid Kalmar läns museum på uppdrag av Samhällsbyggnadskontoret, Västerviks kommun. Studien har aktualiserats av att kommunen för närvarande tar fram en fördjupad översiktsplan för orten.

Med begreppet ”Brukstorget” avses hela den platsbildning som byggs upp inte bara av öppna ytor, utan även av gator, vegetation, byggnader och andra anläggningar på och omkring torget i bruksmiljön. Denna kulturhistoriskt värdefulla helhetsmiljö skapades ursprungligen vid mitten av 1800-talet och fungerade som Överums centrum fram till 1950-talet, då ett nytt torg anlades ett par hundra meter därifrån.

I Brukstorgets miljö ingår bl.a. fyra flerbostadshus (f.d. arbetarbostäder) som, efter att de stått öde under en längre tid, idag övergått i kommunal ägo, delvis genom Västerviks Bostads AB. Husens underhåll är svårt eftersatt och rivningar har övervägts, men beslut har ännu inte fattats om deras framtid. Under 2013 upprättades kulturhistoriska utredningar för var och en av dessa byggnader i syfte att fastställa deras kulturhistoriska värden och ge förslag på vidare åtgärder.

Den aktuella studien syftar till att analysera och precisera de kulturhistoriska värden som finns vid Brukstorget, samt till att utreda hur dessa värden skulle påverkas vid rivning av en eller flera av de kommunägda flerbostadshusen. Studien avser därmed att vara vägledande

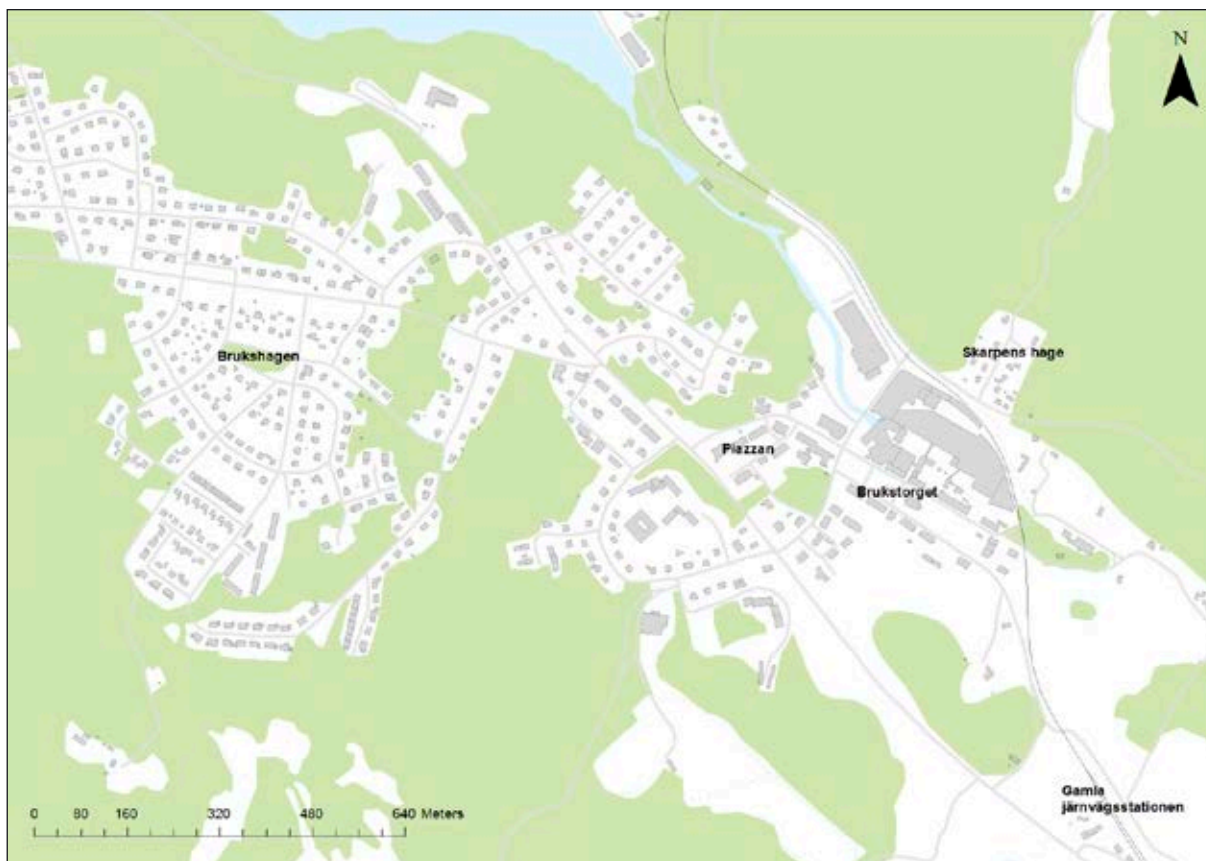
för kommunens prioriteringar om rivningar ska aktualiseras. Avslutningsvis diskuteras förslag till användning av husen, lämpliga vård- och underhållsåtgärder, samt möjliga kompensationsåtgärder vid en eventuell rivning.

Brukstorget med byggnader besiktigades i juni 2015 av bebyggelseantikvarie Veronica Olofsson, Kalmar läns museum. Rapporten sammanställdes i augusti 2015.

Områdesbeskrivning och karta

Överums Bruk grundades som stångjärns- och styckebruk (gjutning av kanoner) år 1655. Från 1700-talets andra hälft började man även att tillverka andra produkter och från mitten av 1800-talet blev plogar en huvudprodukt. Ännu idag tillverkas plogar och andra lantbruksmaskiner vid Överums Bruk AB. Bruksmiljöns utgångspunkt är vattenfallen i Överumsån. Brukets industribyggnader ligger på båda sidor utmed ån, i samhällets östra del. Just söder om dem ligger det långsmala Brukstorget, likt industribyggnaderna orienterat i åns riktning.

Brukstorget avgränsas av Bruksgatan mot norr och Vallongatan (tidigare Statsgatan) mot söder. Byggnaderna på den norra sidan av Brukstorget, utmed Bruksgatan, ligger på dagens industritomt. I denna husrad finns främst produktions- och ekonomibyggnader, vilka senare fått kontors- eller servicefunktioner. Husraden på torgets södra sida, utmed Vallongatan, består av de fyra kommunalägda f.d. arbetarbostäderna, samt ett församlingshem

Karta Överum – Karta över Överums samhälle. Bruksområdet ligger i samhällets östra del.

som ursprungligen byggdes som brukskyrka. I fonden mot öster ligger Överums bruksherrgård. Mitt på den öppna ytan ligger Överums kyrka och en liten minnespaviljong.

Brukets industriområde och Brukstorget utgör Överums historiska kärna. Strax nordväst om Brukstorget och alldeles norr om bruksområdet, i Skarpens hage, finns dessutom ytterligare några arbetarbostäder som hör till bruksmiljön. Brukstorget utgjorde ortens centrum fram till mitten av 1950-talet, då ett nytt centrumtorg anlades lite längre västerut; Piazzan. Under 1900-talet har orten expanderat västerut med nya bostadsområden, främst av egna karaktär.

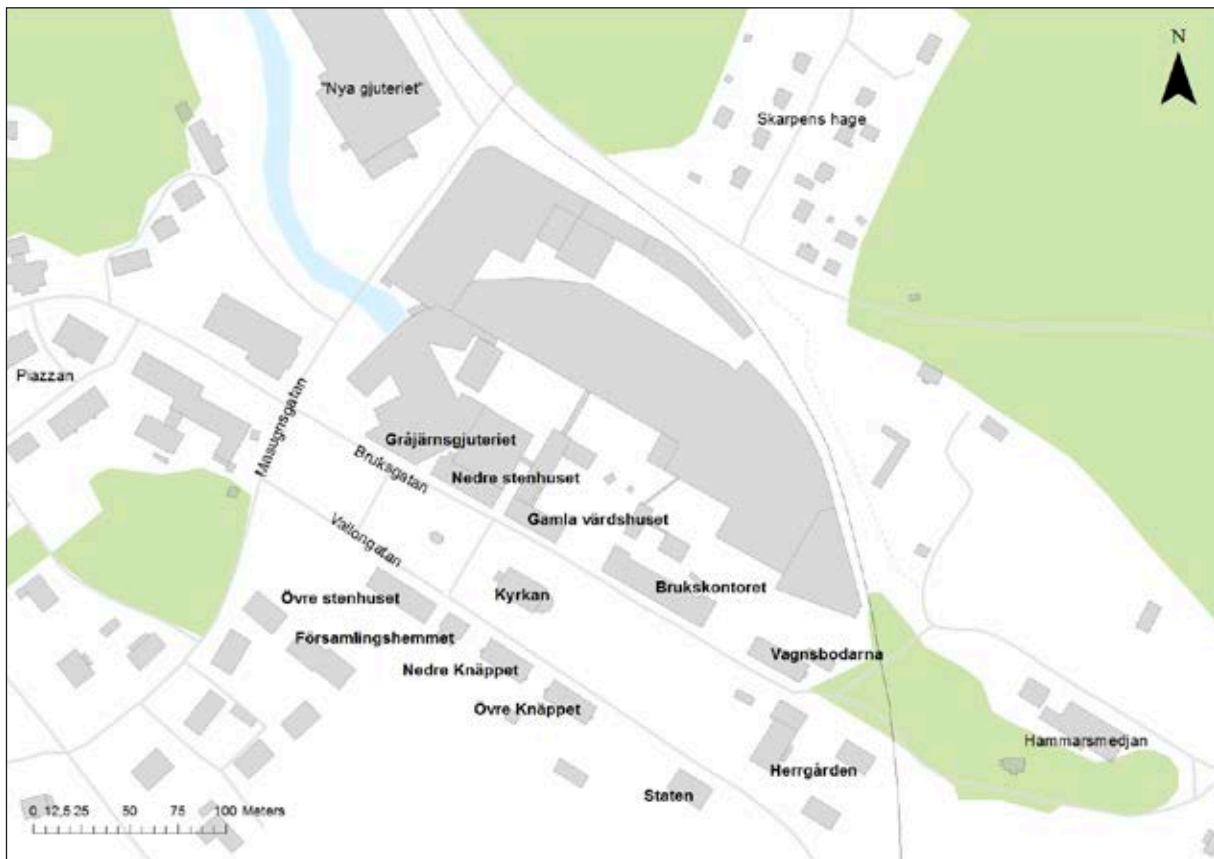
Aktuell skyddsstatus

Den välbevarade och sammanhållna bruksmiljön i Överum är sedan länge uppmärksammas som en kulturhistoriskt värdefull miljö.

Byggnaderna vid Brukstorget har bedömts inneha stora konstnärliga och arkitektoniska värden med få motsvarigheter i landet. Något som bl.a. påpekas i kommunens översiktsplan. Brukstorget som helhet, och enskilda byggnader kring torget, berörs av flera olika skyddsformer.

Området kring Överums bruk och delar av det omgivande samhället ingår i en miljö av riksintresse för kulturmiljövården, K96 Överum. En reviderad riksintressebeskrivning och – avgränsning har nyligen tagits fram av Länsstyrelsen i Kalmar län och beslut av Riksantikvarieämbetet har nyligen tagits. I den nya beskrivningen betonas bruksmiljön, och då i synnerhet Brukstorget, som ett viktigt uttryck för riksintressemiljön; ”Det i bruksmiljön centralt belägna brukstorget som förstärker sambandet med kringliggande verkstadsbyggnader, arbetarbostäder, herrgård och kyrka, alla stilenligt utformade enligt tjustempirens ideal.”

Karta Bruksområdet – Karta över bruksområdet i Överum. Byggnaderna kring Brukstorget är namngivna.

Bruksmiljön finns även utpekad som en värdefull kulturmiljö i Kulturminnesprogrammet för Västerviks kommun från 1986. Arbetet med att revidera programmet har påbörjats under 2015 och en ny områdesbeskrivning för Överum har tagits fram parallellt med denna studie, se *Bilaga A*. I den nya områdesbeskrivningen ingår hela bruksmiljön, inklusive Skarpens hage och Överums gamla järnvägsstation, i ett s.k. kärnområde som bedömts ha ett stort kulturhistoriskt värde. Samtliga byggnader omkring Brukstorget är utpekade som kulturhistoriskt särskilt värdefulla, vilket innebär att de enligt Plan- och Bygglagens kap 8 § 13 inte får förvanskas.

Överums herrgård med huvudbyggnad och tillhörande flyglar är sedan 1980 byggnadsminnesförklarade och skyddade enligt Kulturmiljölagen. Som motiv i byggnadsminnesförklaringen anges att herrgården är mycket välbevarad och i stort sett oförvanskad till ex-

teriör och interiör samt att den utgör den främsta beståndsdelen i den även för övrigt välbevarade bruksmiljön, som helt bär präg av sin upphovsman empirarkitekten P A Nyström.

Överums kyrka utgör länets enda kyrka som uppförts som brukskyrka. Kyrkan är skyddad enligt 4:e kapitlet i Kulturmiljölagen (1988:950).

Den västra delen av området kring Brukstorget är planlagt och ingår i en byggnadsplan för Överums centrala delar som antogs 1955. Planen saknar skyddsbestämmelser, men tar ställning till befintlig bebyggelse kring Brukstorget och dess kulturhistoriska värde. I planbeskrivningen betonas att bebyggelsen utmed Vallongatan och Bruksgratan ”har ett mycket stort kulturhistoriskt värde och att det måste anses vara ett allmänt intresse att denna miljö bibehålls och vidareutvecklas”. Med utgångspunkt från dessa förutsättningar föreslås bebyggelsen kring dessa gator vara oförändrad.

Karta över Överums bruk från 1817, året efter att Carl Jan Adelswärd tagit över ägandet. På den plats där Brukstorget senare kom att anläggas ses herrgården och dess tillhörande trädgårdsanläggning.

Illustration av bruksområdet omkring 1870-talets mitt, vilket sammanfaller med slutet av den Adelswärdska/Stackelbergiska ägarperioden. Till höger ses Brukstorget med det stora kolhuset i förgrunden och den nyuppförda kyrkan. Utmed Bruksgatan finns alla de byggnader, förutom gräjärnsgjuteriet, som vi känner igen än idag. Utmed Vallongatan ses "Övre stenhuset" och församlingshemmet. "Övre och Nedre Knäppet" var ännu inte byggda. (Foto: Överum 31, KLM bildarkiv)

Brukstorget - kort karaktäristik

Överums bruks och brukstorgets utveckling

Överums bruk grundades som styckebruk¹ (gjutning av kanoner och kulor) år 1655 av de två vallonererna Hubert de Besch och Henrik de Trij. De stora skogarna kring Överum och närheten till den kraftgivande Överumsån med tre fall samt tillgången till bergmalm från gruvorna i norra Tjust bergslag avgjorde placeringen för bruket. 1600-talet var en tid då den svenska brukshanteringen blomstrade och flera järnbruk grundades i denna del av landet. Vid mitten av 1700-talet fanns det elva järnbruk i trakten, som kom att kallas för "Tjusts bergslag".² Överums bruk kom att bli länets mest betydande styckebruk. År 1776 utökades verksamheten i Överum med en manufakturmedja för tillverkning av spik, hästskor och yxor samt en smältugn för gjutning av köksredskap. På 1840-talet inleddes tillverkning av plogar och detta har sedan dess varit brukets huvudprodukt. Fram till sent 1800-tal hade bruket emellertid ännu en mångfasetterad verksamhet med lantbruk, sågverk, snickerifabrik, gjuteri och verkstäder. Överums bruk överlevde den s.k. bruksdöden som svepte över landet kring sekelskiftet 1900. Att bruket i Överum överlevde krisen kan möjligen förklaras av den lyckade satsningen på jordbruksredskap i kombination med järnvägens etablering. Under 1900-talets senare hälft renodlades verksamheten vid bruket och redan på 1970-talet såldes skogen och jordbruket, liksom sågverket och snickeri-

År 1819 uppfördes en paviljong intill en befintlig vattenpost på den öppna ytan framför kyrkan. Kring paviljongen anlades en mindre parkanläggning. I samband med detta rätades Vallongatans sträckning. (Foto: Överum20, KLM bildarkiv)

Utblick över delar av Brukstorget, troligen under tidigt 1900-tal. Till vänster skimtar taket på det stora kolhuset och till höger ses gavelns på "Övre stenhuset". (Foto: Överums hembygdsförening)

Bruksgatan sedd från öster. I förgrunden ses stallet innan det på 1950-talet breddades och byggdes om till brukskontor. (Foto: Överum50, KLM bildarkiv)

Bruksgatan under 1900-talets första hälft. Till vänster ses taket på gråjärngjuteriet och till höger skymtar det stora kolhuset. (Foto: Överum19, KLM bildarkiv)

fabriken. På 1950-talet var man länets största privata arbetsgivare och hade på 1970-talet över 1000 anställda. Idag arbetar ca 170 personer vid industrin. Överums bruk har varit en av länets ledande industrier i 350 år och utgör en av kärnpunkterna i Tjust bruksrike. Bruket utgör idag landets äldsta fabrik för lantbruksmaskiner och har än idag en aktiv produktion av plogar, såmaskiner och konstgödselspridare. Bruket ägs sedan slutet av 1990-talet av Kongskilde-koncernen i Danmark.

Vid mitten av 1800-talet hade bruket stora framgångar och om- respektive nybyggnationerna inom bruksområdet var omfattande, såväl av produktions- och ekonomibyggnader som av arbetarbostäder. Bruket ägdes sedan 1816 av baron Carl Jan Adelswärd, som även ägde Åtvidabergs kopparverk, och under 1840-talet anlidade han arkitekten Per Axel Nyström³ (1793-1868) och byggmästaren Jonas Jonsson⁴ (1806-1885), vilka tillsammans

Vallongatan omkring år 1930. Byggnandet av Överums första kommunhus har påbörjats och byggarbetsplatsen kan skimras till höger. Såväl "Övre stenhuset" som "Knäpperna" är ännu originalutförande.

skapade den miljö vi kan uppleva än idag. Bebyggelsen, såväl nybyggnaderna som de byggnader som byggdes om, utformades exteriört efter senempirideal. Lokalt kallas stilen för "tjustempir"⁵ och präglar många påkostade byggnader uppförda vid mitten av 1800-talet i Tjust. Herrgårdsanläggningen som uppfördes på 1770-talet restaurerades i samma stil och alléer anlades. Baron Adelswärd dog 1850, men bruket förblev i släktens ägo fram till 1872 då ett engelskt bolag övertog ägandet. I och med ägarbytet tycks den tidigare så starka ambitionen att skapa en enhetlig miljö ha mattats av och de två arbetarbostäder, "Nedre och Övre Knäppet", som uppfördes vid brukstorget under 1870-talet gavs en annan exteriör utformning än den befintliga bebyggelsen och försågs med rödfärgad träpanel. Även om dessa byggnader innebar ett avsteg från den enhetliga fasadutformning som skapats vid Brukstorget, så fullföljde de likväl den struktur och planmäs-

Foto från kyrktornet. Det "Övre stenhuset" och det gamla kommunhuset ses liggande på rad utmed Vallongatan. (Foto: Överums hembygdsförening)

Bruksgatan.

sighet som Adelswärd lagt anslaget genom att förläggas i rad utmed Vallongatan som inramning till platsbildningen. När Överums första kommunhus uppfördes intill Vallongatan år 1931 formgavs det helt i enlighet med Adelswärd's idé, såväl i dess exteriör som i placering.

Bruket har allt sedan det anlades varit det centrala i Överum och påtagligt präglat ortens vidare bebyggelseutveckling. Fram till 1930-talet var ortens bebyggelse huvudsakligen samlad kring bruksanläggningen och i dess närmaste omgivning. Brukstorget utgjorde ortens centrum med herrgård, kyrka, produktionsbyggnader, butiker och bostäder fram till 1930. Bildandet av Överums kommun nyåret 1931 medförde att ett nytt centrum och nya bostadsområden växte fram väster om bruksmiljön. Anledningen till att man inte utvidgade det befintliga centrumet vid Brukstorget var att

man redan på 1950-talet ansåg att Brukstorget och de byggnader som var förlagda kring torget hade så viktiga kulturvärden att det skulle bevaras.

Brukstorgets karaktäristik

Överum utgör på många vis en representativ bruksort och brukstorget på många vis en representativ bruksmiljö. En speciell omständighet för bruksorter är ju att all bebyggelse vanligen uppförts och ägts av bruket.⁶ Det medförde att bruksorterna vanligen fick ett eget stadsplanemönster och ofta en enhetlig arkitektur. Brukstorget i Överum har många likheter med den gängse bilden av en bruksort. På platsen ligger ännu aktiva produktionsbyggnader, brukskontor, kyrka, gamla arbetarbostäder och herrgård samlade och bildar en helhet med

Vallongatan. På gräsytan närmast i bild låg det gamla kommunhuset från 1931 som revs 2007.

enhetligt vitputsade byggnader i strama former inordnade i en medvetet utformad stadsplan.

Karaktäristiskt för ett brukssamhälle var den patriarkala, hierarkiska strukturen. Brukspatronen stod överst på rangskalan och ansvarade såväl för företagets produktion, som för lokalsamhället i sin helhet. Det var brukspatronens ansvar att ombesörja bostäder, livsmedel, sjukvård, äldreomsorg, skolundervisning, transporter, energiförsörjning, etc. Den hierarkiska strukturen tog sig uttryck även i bebyggelsen och i många bruksorter kan bebyggelsens struktur ses som en spegling av det hierarkiska, patriarkala systemet. Herrgården och kyrkan var brukssamhällets maktfaktorer med störst anspråk på representation. Dessa förlades därför synligt, vanligen i varsin ända av en bruksgata kantad av symmetriskt placerade byggnader, som arbetarbostäder, skola och handelsbodar.

Herrgårdens placering bestämde ofta över de övriga byggnadernas lokalisering. Överum är ett tydligt exempel på en bruksort som genom en stark ägare fått en tydlig patriarkalisk planering. Ägaren baron Jan Carl Adelswärd och hans arkitekt Axel Nyström kom att ge orten en tydlig patriarkalisk prägel vid 1800-talets mitt, där herrgården fick en strak arkitektonisk prägel och arbetarbostäderna byggdes efter mönster och förlades symmetriskt längs en bruksgata. Herrgården är tydligt integrerad med den övriga bebyggelsen i bruksmiljön, men ligger som sig bör ändå något avsides och på en höjd med utblickar ut över bruket och omgivningarna. Mitt på brukstorget ligger den f.d. brukskyrkan. Herrgården och kyrkan kan ses symbolisera den världsliga respektive den andliga makten, ständigt närvarande i miljön. Byggnaderna längs Vallongatan och Bruks-

Brukstorget sett från Masugngatan. På platsen där det idag finns en parkeringsyta låg det stora kolhuset.

Vallongatan snedda tidigare över den öppna ytan framför kyrkan, men i samband med att paviljongen uppfördes 1918 rätades den ut till sin nuvarande sträckning och en park anlades kring paviljongen.

gatan är tydliga exempel på hur det centrala brukssamhället i Överum en gång fungerade.

Ett av de främsta karaktärsdragen vid brukstorget i Överum är det enhetligt utformade byggnaderna med vitputsade fasader och låga takformer. De vita, klassicistiskt utformade byggnaderna är ett karaktäristiskt inslag i omgivningarna kring Västervik och minner om en

storhetstid i början av 1800-talet förknippad med intensiv företagsamhet och ekonomisk blomstring. Under denna tid utvecklades ett arkitektoniskt formspråk som i Västerviksbygden fick ett eget uttryck. Stilen grundas på empires arkitekturideal, men fasaderna gavs en förenklad och förfinad utformning. ”Tjustempiren” kom bland annat att kännetecknas av pilastrar istället för kolonner, släta listverk, låga enkla takformer, uppdelade byggnadskroppar och putsfasader med rusticerad bottenvåning. Brukstorget i Överum har kommit att kallas för ”Tjustempirens huvudstad”, just genom att så många byggnader på en och samma plats utformats utifrån ”tjustempirens” stilideal.

Förändringar vid Brukstorget

Det har under 1900-talet skett vissa förändringar kring brukstorget. Vallongatan, tidigare Statgatan, sneddade tidigare över brukstorget. År 1918 anlades en paviljong på platsen och Vallongatan rätades ut till sin nuvarande sträckning. År 1931 uppfördes Överums kommunhus intill det ”Övre stenhuset” utmed Vallongatan. Huset gavs ett exteriört formspråk som samspelade med de övriga vitputsade byggnaderna i miljön. Det dominerande kolhuset som låg i brukstorgets nordvästra del revs kring 1970. Kommunhuset från 1931 revs 2007 efter en brand.

Samtliga byggnader kring brukstorget ägdes tidigare av Överums bruk. Under 1980-talet sålde bruket flertalet av de en- och flerfamiljs- hus som låg inom eller i anslutning till bruksområdet och som en gång uppförts åt brukets anställda. Behovet av bostäder till de anställda var i princip obefintligt och fastigheterna utgjorde endast en kostnad för bruket. Några av husen fylldes med nya verksamheter eller förblev bebodda, men flera har stått tomma och till följd av bristande underhåll låtit förfalla.

Brukstorgets byggnader

Nedan följer en katalog med korta fakta och värdering av de enskilda byggnaderna vid Brukstorget.

Byggnader: 1 – Gamla gråjärnsgjuteriet, 1915. 2 – Nedre stenhuset, 1816. 3 – Gamla värdshuset (idag Företagshälsan), 1836. 4 – Brukskontoret (tidigare stall), 1846. 5 – Vagnsbod och tvättstuga, ca 1840-tal. 6 – Paviljongen, 1918. 7 – Kyrkan, 1872. 8 – Herrgården, 1770-talet (ombyggt 1840-talet). 9 – Övre stenhuset, 1860-tal. 10 – Församlingshemmet (gamla kyrkan), 1825. 11 – Nedre Knäppet, 1870-tal. 12 – Övre Knäppet, 1870-tal. 13 – Staten, före 1817.

Försvunna byggnader och gatusträckningar: A – Kolhuset, rivet 1970. B – Gamla kommunhuset, rivet efter brandskada 2007. C – Förrådslänga, nedbränt 2014. D – Vallongatans tidigare sträckning, ändrad 1918.

Byggnaden uppfördes 1915 på den plats där masugnen tidigare stod.

Gamla gråjärnsgjuteriet

Nybyggnadsår: 1915

Ombyggnadsår: -

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): -

Ursprunglig funktion: Gjuteri

Nuvarande funktion: Förråd

Stomme: Tegel/sten med vitputsad fasad

Gjuteribyggnad som uppfördes på den plats där masugnen tidigare stod (masugnen revs 1914). Byggnaden har en slätputsad, vit fasad mot Bruksgatan. De stora fönsteröppningarna som vetter mot gatan murades igen på 1990-talet p.g.a. återkommande skadegörelse. Byggnaden har tillkommit för brukets ändamål och utgör

en viktig del av den riksintressanta bruksmiljön. Karaktärsskapande byggnad intill den öppna torgytan med arkitektoniska kvaliteter och miljöskapande värde. Tydlig produktionsbyggnad som bidrar till den karaktäristiska mångfalden.

”Nedre stenhuset” uppfördes redan 1816 som arbetsbostadshus, men fick troligen sitt nuvarande utseende under arkitekt Nyströms ledning vid 1800-talets mitt.

Nedre stenhuset

Nybyggnadsår: 1816

Ombyggnadsår: ca 1850-tal (fasaden)

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): (Per Axel Nyström, ombyggnad 1850-tal)

Ursprunglig funktion: Arbetarbostäder, senare skola/bank/post, laboratorium.

Nuvarande funktion: Butikslokaler i bottenvåningen

Stomme: Sten/tegel med vitputsade fasader

F.d. bostadshus i två våningar med vita, slätputsade fasader och sadeltak täckt av tvåkupigt lertegel. Fönstren har ännu sin ursprungliga indelning och fönstersättning. Byggnaden har tillkommit för brukets ändamål och utgör en viktig del av den riksintressanta bruksmiljön där byggnaderna kring Brukstorget skulle fungera som en förstärkning av bruksherrgården och förhöja det anslående intrycket. Huset framstår som exteriört välbevarat. Det finns

ett tydligt samband med det exteriört likartade ”Övre stenhuset” som ligger på motsvarande sida av den öppna torgytan. Nedre stenhuset utgör en av de äldsta byggnaderna vid Brukstorget. Byggnaden har höga arkitektoniska värden och utgör en del av den enhetligt utformade bebyggelsen i stilen ”tjustempir”. Huset har en tydligt miljöskapande funktion och bidrar till en rumsbildning av den öppna torgytan.

Byggnaden uppfördes 1835 som värdshus.

Gamla värdshuset

Nybyggnadsår: 1835

Ombyggnadsår: -

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): -

Ursprunglig funktion: Värdshus, senare läkarmottagning, kommunkontor

Nuvarande funktion: Företagshälsovård

Stomme: Slaggsten/tegel med vitputsade fasader

Byggnaden är uppförd på en hög stenfot, i 1,5 våning med vita, slätputsade fasader med rusticerade hörnkedjor och ett flackt, valmat tak täckt av falsad plåt. Byggnaden har tillkommit för brukets ändamål och utgör en viktig del av den riksintressanta bruksmiljön där byggnaderna kring Brukstorget skulle fungera som en förstärkning av bruksherrgården och förhöja

det anslående intrycket. Husets exteriör med dekorativa fasaddetaljer framstår till sitt yttre välbevarat. Byggnaden har höga arkitektoniska värden och utgör en del av den enhetligt utformade bebyggelsen i stilen "Tjustempir". Huset har en tydligt miljöskapande funktion och bidrar till en rumsbildning av den öppna torgytan.

Byggnaden uppfördes 1846 som stall åt herrgårdens hästar, men byggdes senare om till brukskontor.

Brukskontoret

Nybyggnadsår: 1846

Ombyggnadsår: ca 1950

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): Per Axel Nyström

Ursprunglig funktion: Stall

Nuvarande funktion: Brukskontor

Stomme: Slaggsten/tegel med vitputsade fasader.

Byggnaden uppfördes som stall åt herrgården med plats för 30 hästar. Vid ombyggnaden till brukskontor på 1950-talet breddades byggnaden till dubbel bredd och byggdes på med en halv våning. Huset har vita, slätputsade fasader med sockel och rusticerade hörnkedjor samt ett flackt, valmat tak täckt med papp. Byggnaden har tillkommit för brukets ändamål och utgör en viktig del av den riksintressanta bruksmiljön där byggnaderna kring Brukstorget skulle

fungera som en förstärkning av bruksherrgården och förhöja det anslående intrycket. Husets exteriör med dekorativa fasaddetaljer framstår som exteriört välbevarat. Byggnaden har höga arkitektoniska värden och utgör en del av den enhetligt utformade bebyggelsen i stilen "Tjustempir". Huset har en tydligt miljöskapande funktion och historiskt sett haft en tydlig koppling till herrgården.

Byggnaden uppfördes på 1840-talet som vagnsbod åt herrgårdens hästskjutsar.

Vagnsbodarna

Nybyggnadsår: ca 1840-tal

Ombyggnadsår: ca 1900

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): Per Axel Nyström

Ursprunglig funktion: Vagnsbod, senare bostäder

Nuvarande funktion: Kontor och garage

Stomme: Slaggsten/tegel med vitputsade fasader.

Snett bakom vagnsbodarna ligger en f.d. tvättstuga.

F.d. vagnsbod med släta, vitputsade fasader med rusticerad sockel och hörnkedjor. Flackt valmat tak täckt av röd falsad plåt. Byggnaden blev omkring 1900 ombyggd till bostäder och senare kontor samt garage. Snett bakom vagnsboden står en mindre byggnad, uppförd kring 1800-talets mitt som herrgårdens tvättstuga, idag förråd. Byggnaderna har tillkommit för brukets ändamål och utgör en viktig del av den riksintressanta bruksmiljön där byggnaderna

kring Brukstorget skulle fungera som en förstärkning av bruksherrgården och förhöja det anslående intrycket. Såväl vagnsboden som tvättstugan framstår som exteriört välbevarat. Byggnaden har höga arkitektoniska värden och utgör en del av den enhetligt utformade bebyggelsen i stilen "Tjustempir". Huset har en tydligt miljöskapande funktion och historiskt sett haft en tydlig koppling till herrgården.

Paviljongen byggdes 1918.

Paviljongen

Nybyggnadsår: 1918

Ombyggnadsår: -

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): -

Ursprunglig funktion: Minnespaviljong med vattenpost

Nuvarande funktion: Lusthus

Stomme: Tegel med vitputsad yta

Paviljongen uppfördes av dåvarande disponent Hovard Hasluck till minne av hans far D.S. Hasluck som innan han avled varit disponent vid bruket. Paviljongen står på den plats där Vallongatan (vägen mot Ukna) tidigare vek av mellan kyrkan och det stora kolhuset mitt över Brukstorget. På platsen låg även en vatten-

post som byggdes samman med paviljongen. I samband med paviljongen fick Vallongatan sin nuvarande sträckning och en park anlades på platsen. Byggnaden utgör en viktig beståndsdel i den samtida parkanläggning och ansluter arkitektoniskt med den övriga, enhetligt utformade putsbebyggelsen.

Överums kyrka uppfördes 1872 som brukskyrka.

Överums kyrka

Nybyggnadsår: 1872

Ombyggnadsår: 1886 (torn och vapenhus),
1932 (koret och sakristian)

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt):

Ursprunglig funktion: Brukskyrka/frikyrka

Nuvarande funktion: Församlingskyrka inom
Svenska kyrkan

Stomme: Slaggsten med vita, slätputsade fasader

Kyrkan uppfördes på initiativ av dåvarande bruksdisponenten greve Adolf Stackelberg, vars fru Honorine Adelswärd ärvt bruket år 1862. Den pietistiska rörelsen var stark i bygden under 1800-talet och Stackelberg var en driven person i de religiösa frågorna. Bygget utav den nya brukskyrkan bekostades huvudsakligen av Stackelberg, men även genom insamlade

medel och arbete från bruksbefolkningen. Missionsförsamlingen var ägare till kyrkan fram till 1883, då den skänktes till bruksbolaget. Kyrkan saknade från början torn, men torn och vapenhus byggdes till 1886, vilket bekostades av dåvarande disponent Hovard Haslucks far, D.S. Hasluck. Överum blev egen församling 1931 och kyrkan blev församlingskyrka. Koret och sakristian tillkom vid en omfattande renovering 1932, även den bekostad av bruket.

Byggnaden har tillkommit som en del av brukets bebyggelsebestånd och utgör en viktig del av den riksintressanta bruksmiljön. Kyrkan är den enda kända brukskyrkan i Kalmar län. Kyrkans placering mitt på Brukstorget kan ses som symbolik för den andliga makten i bruks-samhället.

Herrgårdens huvudbyggnad och en av flygelbyggnaderna. Herrgården uppfördes på 1770-talet, men fick sitt nuvarande utförande på 1840-talet. (Foto: Magnus Johansson, KLM)

Herrgårdens huvudbyggnad med två flygelbyggnader

Nybyggnadsår: 1770-tal

Ombyggnadsår: 1840-tal

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): (Per Axel Nyström, ombyggnad)

Ursprunglig funktion: Bostad åt brukets ägare/disponent

Nuvarande funktion: Privatbostad

Stomme: Timmer med vita, slätputsade fasader

Herrgårdens huvudbyggnad och de två flygelbyggnaderna är uppförda på 1770-talet i timmer med brutet tak. Byggnaderna fick det nuvarande utförandet på 1840-talet då baron J C Adelswärd lät bygga om herrgården efter arkitekt Per Axel Nyströms ledning. Det brutna taket behölls, men fasaden fick en rikt utformad putsarkitektur i empirens anda. Samtidigt tillkom herrgårdens mycket påkostade inredning i form av parkettgolv med rika intarsiainläggningar, mahognydörrar och rikt utformade skulptur- och stuckaturarbeten.

Överums herrgård är en central byggnad i bruksmiljön och vid Brukstorget. Brukstorgets struktur utgår från herrgården och de övriga byggnaderna i miljön är placerade för att för-

höja det anslående intrycket av bruksherrgården. Herrgårdens bearbetade utförande i ”tjustempir”, såväl exteriört som interiört, medför mycket höga arkitektoniska värden. Herrgården utgör den mest framstående byggnaden i bruksmiljön. Sentida inhägnader och hög växtlighet kring herrgården har dock förtagit något av den tidigare så uppenbara kopplingen med den övriga bebyggelsen kring Brukstorget. Byggnaden bidrar till samhälls- och socialhistoriska värden. Som bostad åt brukets ägare och/eller disponent har byggnaden historiskt sett haft en ytterst betydande roll i brukssamhället. Överums herrgård är byggnadsminnesförklarad sedan 1980 och skyddas av Kulturmiljölagen.

”Övre stenhuset” uppfördes 1860 som arbetarbostadshus intill den öppna torgytan.

Övre stenhuset

Nybyggnadsår: 1860

Ombyggnadsår: 1960-tal (ändrad fönstersättning, utbytta fönster, förändrad planlösning, igensättning av entréer), 1970-tal (invändig ombyggnad)

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): Per Axel Nyström?

Ursprunglig funktion: Arbetarbostäder, senare pensionärsbostäder, vanliga hyresbostäder, vandrarhem

Nuvarande funktion: Utan funktion

Stomme: Slaggsten och tegel med vita, slätputsade fasader.

Bostadshus i två våningar med vita, slätputsade fasader och markerade hörn samt profilerad takfot, sadeltak täckt av tvåkupigt lertegel. I samband med ombyggnaden på 1960-talet förändrades fönstersättningen och entréernas placering, men huset framstår ännu som relativt välbevarat exteriört. Huset såldes av Överums bruk på 1980-talet och ägs sedan omkring år 2000 av Västerviks kommun (sedan ca 2010 av Västerviks Bostadsbolag). Huset har under de senaste åren stått utan användning. Nivån av fastighetskötseln är begränsad och har som främsta syfte att se till att taket förblir tätt och att ingen förbipasserande kan skada sig p.g.a. husets skick.

Byggnaden har tillkommit för brukets ändamål och utgör en viktig del av den riks-

tressanta bruksmiljön där byggnaderna kring Brukstorget skulle fungera som en förstärkning av bruksherrgården och förhöja det anslående intrycket. Huset har ett tydligt samband med det äldre och exteriört likartade ”Nedre stenhuset” som ligger på motsvarande sida av den öppna torgytan. Byggnaden har arkitektoniska värden och utgör en del av den enhetligt utformade bebyggelsen i stilen ”Tjustempir”. Huset har ett tydligt miljöskapande värde och bidrar genom sin placering till att skapa en rumsbildning av den öppna torgytan. Byggnaden bidrar till bruksmiljöns byggnadshistoriska, men också samhälls- och socialhistoriska värde. Huset har i sig ett socialhistoriskt värde, då det berättar om hur bostadsfrågan lösts för brukets arbetare under olika tider.

Församlingshemmet uppfördes 1825 som brukskyrka och stod då på den nuvarande kyrkans plats mitt på torget.

Församlingshemmet (gamla kyrkan)

Nybyggnadsår: 1825

Ombyggnadsår: 1872 (flytt)

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): -

Ursprunglig funktion: Brukskyrka

Nuvarande funktion: Församlingshem

Stomme: Sten/tegel med vita, slätputsad fasader

Byggnaden används idag som församlingshem, men uppfördes som brukskyrka år 1825⁷ och låg då på den plats där den nuvarande kyrkan ligger. Den lilla kyrkobyggnaden kallades "Doktor Fjellstedts kyrka", efter brukets förste egna predikant som började 1862, och fungerade som kyrkolokal fram till 1872 då nuvarande kyrkan invigdes. I samband med detta flyttades byggnaden till dess nuvarande plats. Byggnaden kom i Överums församlings ägo 1932.

Byggnaden har tillkommit på initiativ av Överums bruk och utgör en viktig del av den

riksintressanta bruksmiljön. Byggnaden har arkitektoniska värden och utgör en del av den enhetligt utformade bebyggelsen i stilen "Tjustempir". Huset har också ett miljöskapande värde i bruksmiljön och bidrar till att skapa en rumsbildning av den öppna torgytan. Den berättar också något om den kyrkliga utvecklingen på orten.

”Nedre Knäppet” uppfördes på 1870-talet som arbetarbostadshus.

”Nedre Knäppet”⁸, västra byggnaden

Nybyggnadsår: 1870-tal

Ombyggnadsår: 1955 (in- och utvändigt ombyggnad), 1970-tal (utbyte fönster)

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): -

Ursprunglig funktion: Arbetarbostäder, senare hyresbostäder

Nuvarande funktion: Utan funktion

Stomme: Regelverk

”Nedre och Övre Knäppet”, uppfördes på 1870-talet som arbetarbostäder med flera mindre lägenheter. På husens baksida finns uthusbyggnader och jordkällare, vilka utgör viktiga delar av bostadsmiljön. Husen har varit klädda med röd stående träpanel med vitmålade knutar och fönstersnickerier samt haft en symmetrisk fönstersättning.⁹ År 1955 renoverades byggnaderna, planlösningen förändrades vilket fick en ändrad fönstersättning till följd, fönstren byttes till pivåfönster, entréerna och trapphusen flyttades och fasaderna kläddes med eternit. Husen såldes av Överums bruk på 1980-talet och har därefter haft flera olika ägare. År 2014 kom huset genom expo-

priering i kommunens ägo. Husen har under de senaste åren stått utan användning och underhållet är eftersatt.

Byggnaden har tillkommit för brukets ändamål och utgör en del av den riksintressanta bruksmiljön. Huset har ett miljöskapande värde i bruksmiljön och bidrar genom sin placering till att skapa en rumsbildning av den öppna torgytan kring kyrkan. Byggnaden bidrar till bruksmiljöns byggnadshistoriska, men också samhälls- och socialhistoriska värde. Huset berättar om hur bostadsfrågan lösts för brukets arbetare under olika tider. Till följd av förvanskningen och vanskötseln, bedöms byggnadens arkitektoniska värde som ringa.

Det f.d. arbetarbostadshuset "Övre Knäppet" uppfört på 1870-talet.

"Övre Knäppet", östra byggnaden

Nybyggnadsår: 1870-tal

Ombyggnadsår: 1955 (in- och utvändig ombyggnad), 1970-tal (utbyte fönster), 1987 (en av lägenheterna byggdes om till tvättstuga/duschrum)

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): -

Ursprunglig funktion: Arbetarbostäder, senare hyresbostäder

Nuvarande funktion: Utan funktion

Stomme: Regelverk

Beskrivning, se ovan. Huset har under de senaste åren stått utan användning och underhållet är kraftigt eftersatt, vilket gett omfattande skador på husets stomme. Byggnaden har tillkommit för brukets ändamål och utgör en del av den riksintressanta bruksmiljön. Huset har ett miljöskapande värde i bruksmiljön och är viktigt för upplevelsen utmed Val-longatan. Byggnaden bidrar till bruksmiljöns

Uthuslängan bakom "Övre Knäppet" bidrar till upplevelsen av miljön.

byggnadshistoriska, men också samhälls- och socialhistoriska värde. Huset berättar om hur bostadsfrågan lösts för brukets arbetare under olika tider. Till följd av förvanskningen och den kraftiga vanskötseln, bedöms byggnadens arkitektoniska värde som ringa. Söder om byggnaden ligger en tillhörande uthuslänga, vilken utgör en viktig del av upplevelsen av miljön.

”Staten” uppfördes under tidigt 1800-tal som arbetarbostäder åt statarna vid brukets jordbruk och herrgårdens tjänstefolk.

”Staten”¹⁰

Nybyggnadsår: Oklart, ev. före 1817

Ombyggnadsår: 1858, 1953 (ny entré, utbytta fönster, förändrad planlösning)

Arkitekt (ombyggnadsarkitekt): -

Ursprunglig funktion: Arbetarbostäder, senare hyresbostäder

Nuvarande funktion: Utan funktion

Stomme: Skrätt restimmer

Huset ligger intill herrgården och uppfördes som arbetarbostad åt de stattare som skötte brukets jordbruk¹¹ samt åt tjänstefolket vid herrgården. När byggnaden är uppförd är oklart, men på en karta från 1817 ses det ligga en byggnad på platsen. Byggnaden har inte införlivats i den enhetliga arkitektur som flertalet av de övriga byggnaderna i miljön har, vilket möjligen kan förklaras av dess något avskilda placering. Byggnadens exteriör präglas av 1950-talets ombyggnad med utbytta fönster och ändrad fönstersättning, förändrad planlösning och igensättning av entréer. Huset såldes av Överums bruk på 1980-talet och har därefter haft flera olika ägare. Huset var bebott fram till 1990-talet. År 2014 kom huset genom

expropriering i kommunens ägo. Huset har under de senaste åren stått utan användning och underhållet är eftersatt.

Byggnaden har tillkommit för brukets ändamål och utgör en del av den riksintressanta bruksmiljön. Huset har ett miljöskapande värde i bruksmiljön och upplevs genom sin placering ha ett nära samband med herrgården, vilket det historiskt också haft. Huset är ett av de äldsta byggnaderna inom bruksmiljön. Byggnaden bidrar till bruksmiljöns byggnadshistoriska, men också samhälls- och socialhistoriska värde. Huset berättar om hur bostadsfrågan lösts för brukets arbetare under olika tider. Till följd av förvanskning och vanskötsel, bedöms byggnadens arkitektoniska värde som begränsat.

Jämförande utblick

Nedan presenteras en jämförande utblick med andra bruksmiljöer inom Kalmar län, Småland och landet. Jämförelsen har dock inga ambitioner att vara fullständig.

Överums bruk ingår i en trakt där det under 1600-talet kom att växa fram flera järnbruk. Den svenska brukshanteringen blomstrade och de stora skogarna som kunde ge ved och kol, de kraftgivande ådragen och tillgången till bergmalm (respektive sjömalm) gjorde Tjust och det övriga Småland till en attraktiv plats för järnhanteringen. Vid mitten av 1700-talet fanns det elva järnbruk i trakten kring Tjust. Av dessa bruk utgör idag Överum den överlägset bäst bevarade och sammanhållna bruksmiljön. Det finns inga andra så tydliga bruksmiljöer i Kalmar län, och knappast i övriga Småland. Mindre anslag till en medvetet anlagd bebyggelsestruktur kan hittas även vid andra järnbruksmiljöer (glasbruks- eller pappersbruksorter) i länet. I Orrefors i Nybro kommun, som startades som järnbruk på 1720-talet och övergick till glastillverkning på 1890-talet, finns en herrgård från tidigt 1800-tal förlagd i fonden av en bruksgata utmed vilken de gamla arbetarbostäderna ligger. Miljön uttrycker tydligt en social hierarki, men inte med samma tydlighet som i Överum och inte med samma arkitektoniska enhetlighet. Bruksmiljön ingår i en miljö av riksintresse för kulturmiljövården. En mindre ansats av anlagd struktur går även att finna vid exempelvis den gamla järnbruksorten Storebro i Vimmerby kommun med anor från 1720-talet. Ingen av dessa bruksmiljöer

kan dock jämföras med Överum i tydlighet och struktur.

Huseby bruk i Alvesta kommun i Kronobergs län kan ses som den främsta regionala parallellen inom Småland. Järnbruket i Huseby anlades i likhet med Överum på 1600-talet och med styckegjutning som en huvudprodukt, men var helt baserat på sjömalm. Huseby, som sedan 1996 förvaltas av Statens fastighetsverk, är skyddat som statligt byggnadsminne och räknas som en av de mest intakta och välbevarade bruksmiljöerna i södra Sverige. Bruksmiljön utgör ett av Kronobergs läns mest besökta turistmål. I miljön finns såväl produktionsbyggnader och jordbruksbyggnader, som herrgård, arbetarbostäder och parkanläggning bevarade i välhållt skick. Bruksmiljön saknar dock den strukturella tydlighet avseende hierarki och gestaltning som går att finna vid Brukstorget i Överum. Det hierarkiskt, patriarkala systemet som rådde inom brukssamhällena avspeglas inte lika tydligt i bruksanläggningen kring Huseby bruk. Herrgården har här ingen placering i fonden av en bruksgata eller torg, utan ligger mitt i miljön med produktions- och jordbruksbyggnader spridda runt omkring. Det finns heller ingen, och har aldrig funnits någon, brukskyrka vid Huseby bruk som kan minna om den andliga maktfaktorn. Byggnaderna saknar också den enhetliga arkitektoniska gestaltning som byggnadsbeståndet kring Brukstorget i Överum har.

De uppländska bruksmiljöerna är landets mest sammanhållna bruksmiljöer ur arkitekto-

Forsmarks bruk - Forsmark utgör en typisk bruksmiljö, strikt och välordnad. Brukskyrkan ligger i ena änden av bruksgatan och herrgården i den andra. Gatan kantas av vitputsade arbetarbostäder. (Foto: Barbro B, Wikimedia Commons)

nisk synpunkt. Brukstorget i Överum uppvisar tydliga drag av samma planering och arkitektoniska formvilja som kan återfinnas i de uppländska bruksmiljöerna. De uppländska bruken anlades övervägande under 1600-talet och kom att bli världsledande. Vid mitten av 1700-talet omdanades flera av bruken som ett resultat av den framgångsrika verksamheten. Bruksmiljöerna kom att omformas efter storslagna stadsplaner upprättade av några av landets främsta arkitekter. Forsmark, Gimo, Söderfors och Österby var några av de bruk som fick nya herrgårdar, parkanläggningar och bruksgator ordnade efter ett mer regelbundet mönster än tidigare. Den hierarkiska strukturen inom brukssamhället fick uttryck även i bebyggelsen. Herrgården och kyrkan som maktsymboler fick centrala lägen, vanligen i varsin ända av en bruksgata kantad av symmetriskt placerade byggnader, som arbetarbostäder, skola och handelsbodas. I flera av bruksmiljöerna skapar bebyggelsen en sammanhängande helhet genom vitputsade fasader.

Bruksmiljöerna vid de uppländska vallonbruken är sedan länge uppmärksammade som värdefulla kulturmiljöer och många är skyddade som byggnadsminnen.

Brukstorget i Överum är idag den enda bruksmiljö i länet, och kanske t.o.m. i Småland, som med sin tydliga struktur och arkitektoniska uttryck kan mäta sig med de magnifika bruksmiljöerna vid vallonbruken i norra Uppland. Brukstorget i Överum är i likhet med de uppländska bruken skapat av en framstående arkitekt utifrån en övergripande strukturell plan och med en arkitektonisk idé. En skillnad är dock att Brukstorget i Överum tillkom omkring hundra år senare än de uppländska bruksmiljöerna och därmed kunde hämta inspiration från de senare.

Ägande och förvaltning

Bruksmiljöer utgör genom sina stora byggnadsbestånd med byggnader uppförda för en mängd

olika ändamål komplexa kulturmiljöer. Historiskt sett har bruksmiljöerna ändå samtidigt uttryckt en enhetlighet eftersom de varit uppförda av samma ägare och varit inpassade efter en enhetlig struktur. Idag är komplexiteten i bruksmiljöerna ofta förstärkt ytterligare till följd av olika ägare och ändrade användningar.

En översiktlig nationell utblick anger att det idag är få större bruksmiljöer där samtliga byggnader har samme ägare. Huseby bruk i Kronobergs län som ägs och förvaltas av Statens Fastighetsverk respektive Forsmarks bruk i Uppsala län som ägs av Forsmarks Kraftgrupp, utgör några undantag. I de flesta bruksmiljöerna tycks byggnadsbeståndet ha olika ägoförhållanden och i varierande omfattning ägas av såväl privatpersoner, företag, kommunala bostadsbolag och Statens fastighetsverk som stiftelser och föreningar.

Hur och om bruksmiljöerna är skyddade varierar också. Det finns flera bruksmiljöer som i sin helhet eller till delar är skyddade som byggnadsminnen enligt Kulturmiljölagen. I Huseby i Kronobergs län samt Forsmark, Lövestabruk, Österbybruk, Gimo och Söderfors bruk i Uppsala län är hela bruksmiljöerna med byggnader och parker/trädgårdar förklarade som byggnadsminnen. I andra bruksmiljöer är det, i likhet med tillståndet i Överum, endast någon eller ett fåtal byggnader som skyddade som byggnadsminnen. Byggnadsminnesskyddet kan gälla såväl exteriörer som interiörer. Några bruksmiljöer ingår i områden av riksintresse för kulturmiljövården, i likhet med Överum, och saknar övrigt skydd.

Om det finns verksamheter i bruksmiljöerna och hur de är organiserade är också varierande, allt från privata aktörer, stiftelser och ideella föreningar. Boende är idag vanligt i bruksmiljöerna, såväl permanentboende som turistboende, liksom restaurangverksamheter. I Gimo och Söderfors bedrivs exempelvis hotell- och restaurangverksamhet genom ett privat hotellföretag. Visningar och olika kulturevenemang genom föreningar och stiftelser tycks också vara vanligt. Åminne bruk i Jönköpings län ägs av en stiftelse, medan verksamheten drivs av en förening i samarbete med läns museet och med bidrag från landsting, länsstyrelse, kommun och sparbanksstiftelse. I Lövestabruk finns en stiftelse bildad av landstinget, länsstyrelsen, Uppsala universitet, kommunen och tidigare ägarfamiljen de Geer som bedriver visnings- och arkivverksamhet i samarbete med hembygdsföreningen. Ebbamåla bruk i Blekinge län är ett exempel på en mindre bruksmiljö där en privat ägare driver en upplevelseverksamhet med gjutning av gjutgods, utställningar, kafé och boende.

Hembygdsföreningar eller andra lokala föreningar tycks vara mer eller mindre aktiva i de flesta bruksmiljöer som överblickats. ”Vallonbruk i Uppland” är en ideell förening som arbetar för att bevara, beskriva, utveckla och marknadsföra de uppländska vallonbruken. Man har en gemensam websida med information om miljöerna, boenden och aktiviteter samt kan erbjuda guidning. Det finns även diskussioner om att utveckla ett gemensamt besökscentrum.

De fyra kommunägda husen utmed Vallongatan har ett tydligt miljöskapande. De definierar gaturummet utmed Vallongatan och bidrar till rumsligheten kring torget.

Övergripande värdebeskrivning av Brukstorget

Brukstorget vid Överums bruk anlades vid 1800-talets mitt och utgör sedan dess bruksmiljöns centrala platsbildning. Torget har en medvetet utformad stadsplan och avgränsas av Bruksgatan mot norr och Vallongatan, tidigare Statgatan, mot söder samt Masugns-gatan mot väster. Mitt på torget ligger Överums kyrka uppförd 1872, omgiven av en parkanläggning med ett lusthus som tillkom i början av 1900-talet. I torgets östra del ligger herrgården med huvudbyggnad och två flygelbyggnader, uppförda på 1770-talet, men på 1840-talet kraftigt ombyggda och införlivade i den klassicerande arkitekturstil som råder vid Brukstorget. I torgets västra del låg fram till 1970 ett stort kolhus, idag en parkeringsplats. Torget har en påtaglig rumslighet och inramas av de byggnader som ligger på rad utmed Vallongatan respektive Bruksgatan. Husen utmed Bruksgatan, vilka fortfarande är i brukets ägo, är enhetligt utformade med klassicistiskt vitputsade fasader trots att de är uppförda vid olika tidsperioder och för olika ändamål. Bebyggelsen utmed Vallongatan är mer varierad till sitt yttre.¹² Här ligger de fyra kommunalägda flerbostadshusen och en f.d. kyrkobyggnad, idag församlingshem. Församlingshemmet och ett av bostadshusen har vitputsade fasader, medan de övriga husen präglas av sentida ombyggnader med moderna fasadytskikt.

Överums bruk med Brukstorget är, i egen-skap av en koncentrerad och tydligt gestaltad helhetsmiljö, Kalmar läns, och kanske t.o.m. Smålands, tydligaste bruksmiljö. Bland länets

bruksmiljöer framstår Överum som den överlägset bäst bevarade och sammanhållna bruksmiljön. Huseby bruk kan såsom en mycket välbevarad bruksmiljö ses som en regional parallell till Överum, men saknar den tydliga struktur som återfinns i Överum. På nationell nivå har bruksmiljön i Överum sin närmaste motsvarighet i några av de uppländska vallonbruken. Brukstorget, med sin tydliga struktur och arkitektoniskt enhetliga uttryck, uppvisar tydliga drag med de uppländska brukens planering och arkitektur.

Brukstorget utgör en arkitektonisk helhet med höga kulturhistoriska värden, där såväl torgets struktur som de byggnader som omger torgytan är gestaltade efter en enhetlig idé. Stadsplanen utgör en väsentlig del av den arkitektoniska gestaltningen. Den raka och rätvinkliga strukturen kring Brukstorget bär prägelse av tidens rådande stadsplaneideal där rutnätsplanen var dominerande, men har även tydliga drag av den gängse struktur som går att finna på många andra bruksorter. Denna struktur uttrycker en ordning, som dels var praktiskt betingad, men som också uttryckte en social hierarki – kyrkan och herrgården – den världsliga och andliga överheten. Herrgårdens, d.v.s. brukspatronens bostad, placering på en höjd ger möjlighet till utblickar över såväl brukets produktionsbyggnader som bruksarbetarnas bostäder och anger brukspatronens makt över lokalsamhället. Likaså ger kyrkan genom sin centrala placering mitt på Brukstorget en ständigt andlig närvaro i miljön.

Den tvärgata som går framför kyrkan och vidare in på produktionsområdet bidrar till att förstärka den symmetriska strukturen kring torget ytterligare.

Tvärgatan går från Brukstorget vidare in på produktionsområdet.

Strukturen kring Brukstorget förstärks av byggnadernas placering och av att flera byggnader har gestaltningsmässig samhörighet med varandra. Tydligast blir denna samhörighet mellan de två f.d. arbetarbostadshusen som ligger på ömse sidor av den öppna torgytan, ”Övre och Nedre stenshuset”. Trots att bebyggelsen kring Brukstorget i delar har genomgått förändringar under de cirka 150 år som platsen funnits, är den klassicistiskt, strama strukturen ännu mycket välbevarad.

En betydande del av Brukstorgets arkitektoniska värden utgörs givetvis av byggnaderna, som genom sin enhetliga utformning bidrar till helhetsupplevelsen. Husen vid Brukstorget har, trots att de är uppförda vid olika perioder och för olika ändamål, övervägande en enhetlig utformning med vitputsade fasader med strama, klassicerande element. Dessa byggnader bedöms ha höga arkitektoniska och konstnärliga värden. Brukstorgets arkitektoniska uttryck berättar om sin samtid och de ideal som rådde. De vitputsade byggnaderna kring Brukstorget har bedömts utgöra det tydligaste exemplet av det lokala formspråk som benämns ”tjustempiren” som utvecklades i Västerviksbygden i början av 1800-talet. Manne Hofrén uttrycker detta i sin avhandling från 1937. ”Tjustempirens fullödiga uttryck blev Adelswärds Överum, ... en sällsynt stark bild av senempirens arkitektur, både i dess rikare och enklare former. Överum är Tjustempirens huvudstad.” Kännetecknande för stilen är dess förenkling och förfining av nyklassicismen, med pilastrar istället för kolonner, släta listverk, låga enkla takformer och putsfasad med rusticerad bottenvåning. Stilen var omtyckt bland förmögna bruks- och jordägare i tjust-trakten och förekommer på många påkostade byggnader uppförda vid mitten av 1800-talet i Tjust. Den minner om en storhetstid förknippad med intensiv företagsamhet och ekonomiskt uppsving. De byggnader som exteriört skiljer sig från den enhetligt vitputsade bebyggelsen är de tre f.d. arbetarbostäder uppförda under på 1810-talet respektive 1870-talet som ligger utmed Val-longatan. Husen är uppförda med stomme

Det "Övre stenhuset" har en tydlig gestaltningsmässigt samhörighet med det "Nedre stenhuset". Båda byggnaderna har viktiga miljöskapande värden för den öppna torgytan.

av trä som i sen tid försetts med panelfasad respektive eternitfasader. Dessa byggnader är uppförda före respektive efter den Adelswärd-ska ägarperioden, den period då Brukstorget fick sin enhetlighet, och har inte samma ambition att inordna sig i den rådande arkitektur-stilen.

Även om de enskilda byggnadernas arkitek-toniska värden är varierande, så utgör likväl samtliga byggnader som återfinns på och kring torget viktiga komponenter i miljön som helhet. Samtliga byggnader har således viktiga miljö-skapande värden för helhetsmiljön. Byggnader-na ligger placerade intill varandra som oskiljba-
ra delar i en helhet, inordnade i ett regelbundet system. De bidrar alla till den så tydliga struktu-ren kring Brukstorget, samtidigt som de också har en viktig rumsskapande funktion.

Miljön kring Brukstorget, men kanske i syn-nerhet de f.d. arbetarbostäderna, besitter också viktiga socialhistoriska värden. De f.d. arbetar-bostäderna berättar om bruksarbetarnas bo-
endevillkor och boendemiljöer, på samma sätt

Detalj av den vitputsade fasaden på brukskontoret, ursprungligen stall. "Tjustempiren" utmärks exempelvis av putsfasad, rusticeringar i fasadens nedre parti, släta listverk och flacka tak. De profilerade gesimsen markerar byggnadens horisontalitet.

Herrgården är idag privatägd och omges av en mur samt hög växtlighet, vilket medfört att den ursprungliga kopplingen till Brukstorget förtagits något.

som de gamla produktions- och kontorsbyggnaderna berättar om brukets industrihistoriska utveckling och de två kyrkliga byggnaderna om den religiösa utvecklingen på orten. De gamla arbetarbostäderna bidrar tillsammans med de övriga byggnaderna kring torget till en förståelse av bruksortens levnadsvillkor och utgör viktiga beståndsdelar för att kunna läsa miljön som helhet.

Den byggnadsminnesförklarade herrgården med tillhörande flygelbyggnader har givetvis också viktiga kulturhistoriska värden kopplade till dess arkitektur och viktig del av bruksmiljön. Herrgården är uppförd på 1770-talet i timmer under brutet tak, men fick sitt nuvarande utförande på 1840-talet då baron J C Adelswärd lät bygga om herrgården efter arkitekt Per Axel Nyströms förslag. Överums herrgård är en central byggnad i bruksmiljön.

Hela Brukstorget är en medvetet utformad skapelse tydligt kopplad till brukets dåvarande ägare baron Carl Jan Adelswärd, som köpte bruket år 1816, och dennes anlitade arkitekt Per Axel Nyström (1793-1868) och byggmästare Jonas Jonsson (1806-1885). Det var genom deras försorg som Brukstorget, såsom vi upplever det idag, till stora delar skapades. Carl Jan Adelswärd och det Adelswärdiska baroniet¹³ utgjorde vid denna tid en regional maktfaktor. Baroniets huvudgård Adelnäs låg i Östergötland, men familjens dominans var tydligt även i norra Småland och Brukstorget i Överum kan ses som ett manifesterande av detta. Arkitekten Per Axel Nyström var en välrenommerad arkitekt av nationell betydelse och kanske den arkitekt som haft störst betydelse för den lokalt utvecklade "tjustempiren". Den med "tjustempiren" likaså förknippade byggmästaren Jonas

Jonsson var också delaktig i byggnationerna. Brukstorget har således en tydlig personspecifik koppling, till såväl ägaren som arkitekten och byggmästare, vilket utgör ett värde i sig.

Brukstorget har på samma sätt även en tydlig koppling till företaget Överums bruk. Brukstorget berättar om den storhetstid som Överums bruk upplevde under 1800-talets mitt. Torget kan ses som en manifestering av brukets framgångar och utgör därmed en viktig och tydlig del av företagets historia. Överums bruk utgör idag landets äldsta fabrik för lantbruksmaskiner och än idag finns en aktiv produktion av plogar, såmaskiner och konstgödselspridare.

Brukstorget har också ett uppenbart samhällshistoriskt värde på en mer lokal nivå. Bruksmiljön och framförallt Brukstorget utgör grunden och kärnan för hela samhället. Dagens Överum har uppstått och växt fram ur bruket och Brukstorget utgjorde fram till 1950-talet ortens centrum, där såväl handel som kommunhus var förlagt. Brukstorget symboliserar Överums ursprung.

Särskilt betydelsefulla karaktärsdrag och objekt

Nedan listas de karaktärsdrag, strukturer, byggnader och objekt som anses vara särskilt värdefulla för kulturmiljön kring Brukstorget:

- **Tydlig bruksmiljö.** Överums bruk utgör länets tydligaste och bäst sammanhållna bruksmiljö med en blandning av produktionsbyggnader, herrgård, kyrka och arbetarbostäder i en samlad miljö. Komplexiteten och den bebyggelsehistoriska kontinuiteten konstituerar miljöns kulturhistoriska värde. Byggnader tillkomna vid olika tidsskeden och med olika funktion, men samtliga inordnade efter en given struktur och utformning.
- **Brukstorgets platsbildning.** Brukstorget manifesterar samhällets ursprung och brukets storhetstid under 1800-talets mitt. Brukstorget var fram till 1950-talet samhällets centrum och representerar samhällets ursprung; bruket. Överums bruk var ett av länets första och

Överums-plogar färdiga för leverans.

största järnbruk samt är en av landets äldsta tillverkare av jordbruksredskap med ännu verksam tillverkning.

- **Brukstorgets struktur.** Ett centralt beläget torg med medvetet utformad stadsplan som förstärker sambandet mellan kringliggande verkstadsbyggnader, arbetarbostäder, herrgård och kyrka. En rätvinklig struktur som binds samman av de parallella gatorna Vallongatan (tidigare Statgatan) och Bruksgatan.
- **De på rad liggande byggnaderna utmed Bruksgatan och Vallongatan.** Byggnadernas placeringar bidrar till att förstärka och förtydliga miljöns struktur. Husen är påtagligt miljöskapande och bidrar till att skapa en rumslighet kring torget.
- **Bebyggelsens arkitektur – ”tjustempir”.** Brukstorget utgör det tydligaste exemplet av den lokala arkitekturstilen ”tjustempir”. Husen vid Brukstorget har, trots att de är uppförda vid olika perioder och för olika ändamål, övervägande en enhetlig utformning med vitputsade fasader med strama, klassicerande element.
- **Överums herrgård** med tillhörande park. Herrgård med huvudbyggnad och två flygelbyggnader uppförda på 1770-talet, men ombyggda på 1840-talet och införlivade i den klassicistiska arkitekturstil som präglar Brukstorget i övrigt. Herrgården är byggnadsminne.
- **Överums kyrka och församlingshem.** Länets enda kyrka som uppförts som brukskyr-

Brukstorget är väl integrerat med det övriga samhället. Bruksgatan knyter samman ortens nya centrum med det gamla brukscentrum.

ka – ett resultat av en stark väckelserörelse i trakten, ledd av greven och bruksdisponenten Adolf Stackelberg.

Antikvariska rekommendationer

Hela bruksmiljön har bedömts besitta höga kulturhistoriska värden, där såväl enskilda byggnader som miljöns övergripande struktur lyfts fram som viktiga beståndsdelar. Miljön är således mycket känslig för förändringar.

Det arkitektoniska värdet för de enskilda byggnaderna inom området är varierande, men något som delas av samtliga byggnader kring Brukstorget är att de har viktiga miljöskapande värden, såsom delar av en helhet. Samtliga byggnader omkring Brukstorget bör därför betraktas som kulturhistoriskt särskilt värdefulla, vilket innebär att de enligt Plan- och Bygglagens kap 8 § 13 inte får förvanskas. Ur

kulturhistorisk synpunkt är det av stor betydelse att byggnaderna vid Brukstorget har/får en användning och att de ges ett kontinuerligt underhåll.

För att säkerställa ett långsiktigt bevarande av samtliga byggnader i bruksmiljön, utöver herrgården som är skyddad som byggnadsminne, måste de förses med skydd genom lagstiftning. Ett tänkbart sätt är att områdesbestämmelser eller detaljplaner upprättas för området. I områdesbestämmelserna bör en generell lovplikt införas för rivning och för åtgärder som avsevärt påverkar den befintliga byggnadens exteriör. Vid planläggning och i lovgivning bör antikvarisk hänsyn tas.

Ett annat tänkbart sätt för att säkerställa byggnadernas skydd skulle kunna vara att utöka byggnadsminnet till att, utöver herrgården, omfatta ytterligare byggnader och områden.

Miljökonsekvensbeskrivning, bl.a. avseende riksintresset

Det har under de senaste femtio åren skett ett fåtal rivningar kring Brukstorget och varje rivning har medfört en betydande förändring av den fysiska kulturmiljön och en utarmning av dess värden. Vid en rivning går också en del av förståelsen för miljön förlorad. Varje enskild byggnad berättar något om den miljö de befinner sig i, i detta fall om produktionen, om levnadsvillkoren och om samhällets utveckling. Det stora kolhuset som stod i Brukstorgets nordvästra del var en ytterst miljöskapande byggnad och rivningen av det år 1970 medförde en påtaglig förändring av miljön. Byggnaden, vars ursprungliga funktion var att förvara det helt nödvändiga kol som krävdes för brukets drift, hade en viktig roll i förståelse för brukets produktion. Rivningen av det brandskadade kommunhuset medförde ytterligare förändring av miljön. Byggnaden som uppfördes 1930 som Överums kommuns första kommunhus var uppförd i samma nyklassicistiska stil som de övriga byggnaderna kring Brukstorget och utgjorde en miljöskapande byggnad utmed Vallongatan. Rivningen medförde att strukturen kring torget luckrades upp och innebar också att en symbolbyggnad för bildandet av Överums kommun försvann.

Oavsett vilket värde de enskilda byggnaderna tillmätts, så har samtliga byggnader kring Brukstorget, såväl utmed Bruksgatan som Vallongatan, viktiga miljöskapande värden för den kulturhistoriska värdefulla bruksmiljön som helhet. Miljön byggs upp av de på rad liggande husen utmed Bruksgatan och Vallonga-

tan. Varje enskild byggnad bidrar även till miljöns sammantagna byggnadshistoriska värde, liksom samhälls- och socialhistoriska värde. Det skulle därmed vara en stor förlust om någon eller några av byggnader skulle rivas, inte bara för Brukstorgets medvetet anlagda struktur och dess sammantagna värden, utan även för förståelsen av bruksmiljön och samhällets utveckling.

”Påtaglig skada” på riksintresset

Bruksmiljön i Överum ingår i en större miljö (hela Överums samhälle) av riksintresse för kulturmiljövården, vilken skyddas av Miljöbalken.

Ett område som utpekats som riksintresse har så speciella värden att de bedömts vara betydelsefulla för landet i stort. Syftet med att peka ut ett riksintresse är att säkerställa en användning eller att bevara något för framtiden. I ett område av riksintresse får dess värde eller betydelse inte påtagligt skadas. ”Påtaglig skada” kan definieras som ett ingrepp som innebär att ett område förlorar de värden som motiverat dess utpekande. För att kunna bedöma vilka ingrepp som kan innebära en påtaglig skada på den riksintressanta kulturmiljön måste man därför utgå från vilka värden som motiverat dess utpekande och hur dessa kommer till uttryck i miljön. I den nyligen omarbetade riksintressebeskrivningen för Överum lyder motiveringen för miljön som helhet som följer:

På Bruksmuseet finns en modell som visar hur Brukstorget såg ut kring sekelskiftet 1900. Den ger en bra bild av torgets struktur och hur den samlade bebyggelsen kring torget samspelar med varandra. Modellen visar även Vallongatans tidigare sträckning som sneddade över torgytan och "Knäppernas" ursprungliga utförande.

"Överum är platsen för ett av landets mest betydelsefulla järnbruk. Det utmärks av en ovanligt väl samlad bruksmiljö och som, efter en ombyggnad på 1850-talet, utgör det mest omfattande exemplet på det lokala stilidealet tjustempir. Järnbruket har präglat utvecklingen av den väl terränganpassade och i stort småskaliga bebyggelsen i hela Överum från 1700-talet och fram till nutid."

Sammanfattningsvis är det framförallt fyra värden som framhålls motivera utpekandet av Överum:

- ett av landets mest betydelsefulla järnbruk
- en ovanligt väl samlad bruksmiljö
- det mest omfattande exemplet på det lokala

stilidealet tjustempir

- järnbrukets prägel på samhällets utveckling

I beskrivningen av hur dessa värden kommer till uttryck i riksintressemiljön omnämns flera delar av bruksmiljön; herrgården, Brukstorget, arbetarbebyggelsen väster om brukstorget och i Skarpens hage samt hammarsmedjan. Om Brukstorget skrivs följande:

"Det i bruksmiljön centralt belägna brukstorget som förstärker sambandet med kringliggande verkstadsbyggnader, arbetarbostäder, herrgård och kyrka, alla stilenligt utformade enligt tjustempirens ideal."

En del av riksintressemiljöns värden kommer alltså till uttryck i Brukstorget. En analys

av formuleringen ovan anger att värdet byggs upp av alla de många olika byggnaderna kring brukstorget, alla uppförda för olika syften, samt sambandet mellan dessa olika byggnader, d.v.s. strukturerna samt hur byggnaderna är placerade och utformade i förhållande till varandra. Av den avslutande formuleringen att döma, tycks det i synnerhet vara de vitputsade byggnaderna kring brukstorget som avses. Resonemanget kring brukstorgets värden utvecklas vidare i riksintressebeskrivningen:

”Överums herrgård är en central byggnad i bruksmiljön. /.../ För herrgårdens ombyggnad svarade arkitekten Axel Nyström som var tjustempirens store stilbildare. Förutom herrgården kom även stora delar av det tillhörande brukets verkstadsbyggnader och arbetarbostäder även att byggas enligt detta stilideal. Genom att så många byggnader på en och samma plats utformats utifrån tjustempirens stilideal har Överum kommit att kallas för Tjustempirens huvudstad. Den nya bruksbebyggelsen kom att infogas i en medvetet utformad stadsplan. Den centrala platsen i denna nya miljö blev brukstorget, kring vilket brukets olika byggnader samlades.

I torgets mitt byggdes 1872 en kyrka av slaggsten. Den ersatte då en tidigare brukskyrka i form av en liten byggnad som då flyttades till sin nuvarande plats snett söder om kyrkan och har sedan fungerat som församlingshem. Brukskyrkan blev 1930 huvudkyrka i den då nybildade Överums församling.

Som en inramning i vitputsad empirstil står övriga byggnader, vilka trots att de är från olika tidsperioder är väl sammanhållna och underordnade 1800-talets nyklassicistiska ideal. Även de enklare byggnaderna präglas av den genomtänkta arkitektur och harmoni som råder runt brukstorget.”

Konsekvenser av rivning

Vilka konsekvenser skulle en rivning av någon, några eller alla de kommunägda fastigheterna utmed Vallongatan innebära för miljön kring Brukstorget och för riksintressemiljön

Överum? Tål kulturmiljön kring Brukstorget några förändringar utan att medföra ”påtaglig skada” på riksintresset? Kan de värden som går förlorade vid en rivning kompenseras på något sätt?

I den följande texten har konsekvenserna utifrån tre olika alternativ analyserats:

- Inga hus rivs.
- Några hus rivs.
- Alla hus rivs.

Inga hus rivs, dvs ”nollalternativet”

Att alla hus bevaras skulle givetvis vara det bästa alternativet ur kulturhistorisk synpunkt. På så vis skulle brukstorgets övergripande struktur och sambanden mellan de många olika byggnaderna samt förståelsen för platsen bestå. Husen är i varierande skick och det skulle innebära olika stor arbetsinsats för att återföra dem till användbart skick. Ett bevarande av de aktuella byggnaderna kan ske på olika sätt:

- Alt 1. Byggnadernas skalskydd säkras och husen ”läggs i malpåse” i förhoppning om att byggnaderna i framtiden åter kan komma i bruk. Endast de mest nödvändiga skyddsåtgärderna utförs, såsom att fönster- och dörröppningar slås igen med skivor, taken förses med täta skyddstäckningar (vid behov plåttak), vattenavrinningsystemen görs funktionsdugliga och att akuta skador i stomme som riskerar att äventyra byggnadens konstruktion åtgärdas.
- Alt 2. Byggnaderna renoveras och görs funktionsdugliga så att de åter kan användas för bostadsändamål. Förändringar av husens planlösning och interiör kan utföras så länge det inte påverkar husens exteriörer. Det är byggnadernas exteriörer som efter ett återställande är värdefulla för upplevelsen av miljön.
- Alt 3. Byggnaderna renoveras och ges en ny funktion. Under förutsättning att inte exteriörerna ytterligare förvanskas, är ombyggnadsmöjligheterna av byggnadernas interiörer fria.

”Övre Knäppet” har ett miljöskapande värde för Vallongatan, men däremot genom sin placering ett obetydligt samspel med den övriga bebyggelsen kring Brukstorget.

Några hus rivs

De aktuella husen utmed Vallongatan är alla betydelsefulla för strukturen kring Brukstorget och för upplevelsen av Vallongatan. De har alla ett tydligt miljöskapande värde! Varje enskild rivning skulle i sig medföra en utarmning av kulturmiljön kring Brukstorget och en negativ påverkan på miljöns sammanvägda kulturhistoriska värden. Men några hus kan ur kulturhistorisk synpunkt värderas som mer betydelsefulla för kulturmiljön än andra. De enskilda byggnadernas besitter också olika värde baserat på exempelvis ålder, om den ursprungliga karaktären är bevarad, arkitektoniskt uttryck och underhåll.

- 1. Om rivning av något hus ska aktualiseras bör det ur kulturhistorisk synpunkt i första hand då vara ”Övre Knäppet”. Förutom att det är den byggnad som bedömts vara i sämst

tekniskt skick, är det också en byggnad som genom sin placering har ett obetydligt samspel med den övriga bebyggelsen kring Brukstorget. Byggnaden är uppförd på 1870-talet och fram till dess var markytan obebyggd. Byggnaden saknar ambition att smälta in med den övriga vitputsade bebyggelsen kring torget. Brukets nya ägare 1872, saknade tidigare ägares ambition om ett enhetligt arkitektoniskt uttryck. Byggnaden är kraftigt förvanskad exteriört och dess främsta värde består i dess miljöskapande funktion såsom en inramning av Vallongatan samt av det social- och samhällshistoriska värde som samtliga arbetarbostäder i miljön besitter.

- 2. Byggnaden ”Staten” har tolkats som en av de äldsta byggnaderna i området.¹⁴ Huset är dock exteriört förvanskad. Huset har en avskild placering en bit från de övriga byggnaderna.

”Staten” har genom sitt avskilda läge litet samspel med den övriga bebyggelse kring Brukstorget.

derna utmed Vallongatan. Ett krön gör att man från huset inte upplever de övriga byggnaderna längs Vallongatan eller i området. Huset har en fysisk (och historisk) samhörighet med den byggnadsminnesförklarade herrgården, även om siktlinjen mellan de båda husen åtskiljs av en hög mur. Huset har fungerat som bostad åt herrgårdens tjänstefolk. Husets namn anger även att det var bostad åt statarna som arbetade på brukets jordbruk och husets placering skulle kunna förklaras av att jordbruksbyggnaderna under tidigt 1800-tal låg på en plats strax söderut. Byggnaden har ett viktigt miljöskapande värde såsom inramning av Vallongatan, liksom ett social- och samhällshistoriskt värde i likhet med övriga arbetarbostäder. Ett förstärkande värdekriterium är att det är en av de äldsta arbetarbostäderna i bruksmiljön (och att det utgör en av få bevarade arbetarbostads-

hus i herrgårdsmiljö). Såsom enskild byggnad får byggnaden anses ha ett högre kulturhistoriskt värde än ”Nedre Knäppet”, men den bedöms däremot inte ha lika viktig betydelse för helhetsmiljön.

- 3. En rivning av ”Nedre Knäppet” bedöms medföra större inverkan på helhetsmiljön. Huset ligger intill den öppna ytan vid Brukstorget, i liv med kyrkan, och bidrar till att skapa en rumslighet av torgytan och kyrkomiljön. Byggnaden är uppförd på 1870-talet och står på en plats som fram till dess var obebyggd. Husets exteriör är idag kraftigt förvanskad, men inte heller ursprungsutförandet med rödfärgad träpanel hade några stilmässiga samband med den övriga enhetligt vitputsade bebyggelsen. Dess placering ligger dock i linje med den struktur som anlades på Adelswärds tid vid 1800-talets mitt och huset har därför en viktig

”Nedre Knäppet” har genom sin placering betydelse för rumsligheten vid den öppna torgytan och för kyrkomiljön.

betydelse för platsbildningen och upplevelsen av helhetsmiljön. Byggnadens främsta värde består i dess miljöskapande funktion som inramning av torget, men den har även av social- och samhällshistoriska värden i likhet med övriga arbetarbostäder i miljön. Såsom enskild byggnad har byggnaden ett lägre sammanvägt kulturhistoriskt värde än ”Staten”, medan det miljöskapande värdet för helhetsmiljön däremot bedöms som högre.

- 4. Det ”Övre stenhuset” ingår tydligt som en del i miljön kring Brukstorget. Huset är en av de byggnader kring torgets öppna yta som ramar in platsbildningen och som påtagligt bidrar till torgets rumslighet. Byggnaden är dessutom uppförd under den tidsperiod (1860-tal) då bruksmiljön genom brukspatron Adelswärd och arkitekten Nyström erhöll det medvetet enhetliga, klassicerande arkitekto-

niska uttrycket. Genom sin placering och arkitektoniska utformning samspelar det tydligt med det ”Nedre stenhuset” utmed Bruksgatan. De två byggnaderna ligger som två pendanger intill den öppna torgytan och utgör en stilmässig inramning till kyrkan och herrgårdsmiljön. Dessa byggnader är utan tvekan de två enskilda byggnader som har tydligast samspel med varandra. En rivning av ”Övre stenhuset” skulle medföra en betydande påverkan på kulturmiljön och dess värden.

Alla hus rivs

Det tredje alternativet innebär att alla de fyra kommunägda byggnaderna utmed Vallongatan rivs. Konsekvenserna av en sådan åtgärd skulle bli mycket påtagliga ut flera olika aspekter, såväl för visuellt i den fysiska miljön

”Övre stenhuset” och det intilliggande församlingshemmet har genom sina placeringar och vitputsade fasader viktiga miljöskapande värden och utgör betydelsefulla delar av helhetsmiljön.

som för de kulturhistoriska värdena som finns i miljön.

Om rivningarna skulle verkställas skulle det innebära en stor förändring av såväl upplevelsen utmed Vallongatan som för kulturmiljön som helhet. Det skulle då endast finnas en byggnad kvar utmed Vallongatan, församlingshemmet. Det idag genom byggnaderna så tydligt definierade gaturummet och torgytan skulle få en helt annan karaktär. Det skulle även påverka den kulturhistoriskt värdefulla och medvetet anlagda stadsplanen och den symmetriska och balanserade strukturen i miljön. Torgets idag så tydliga rumslighet som skapas av de på rad placerade byggnaderna utmed Vallongatan respektive Bruksgatan skulle försvagas. Likaså skulle de idag tydliga sambanden mellan byggnaderna brytas.

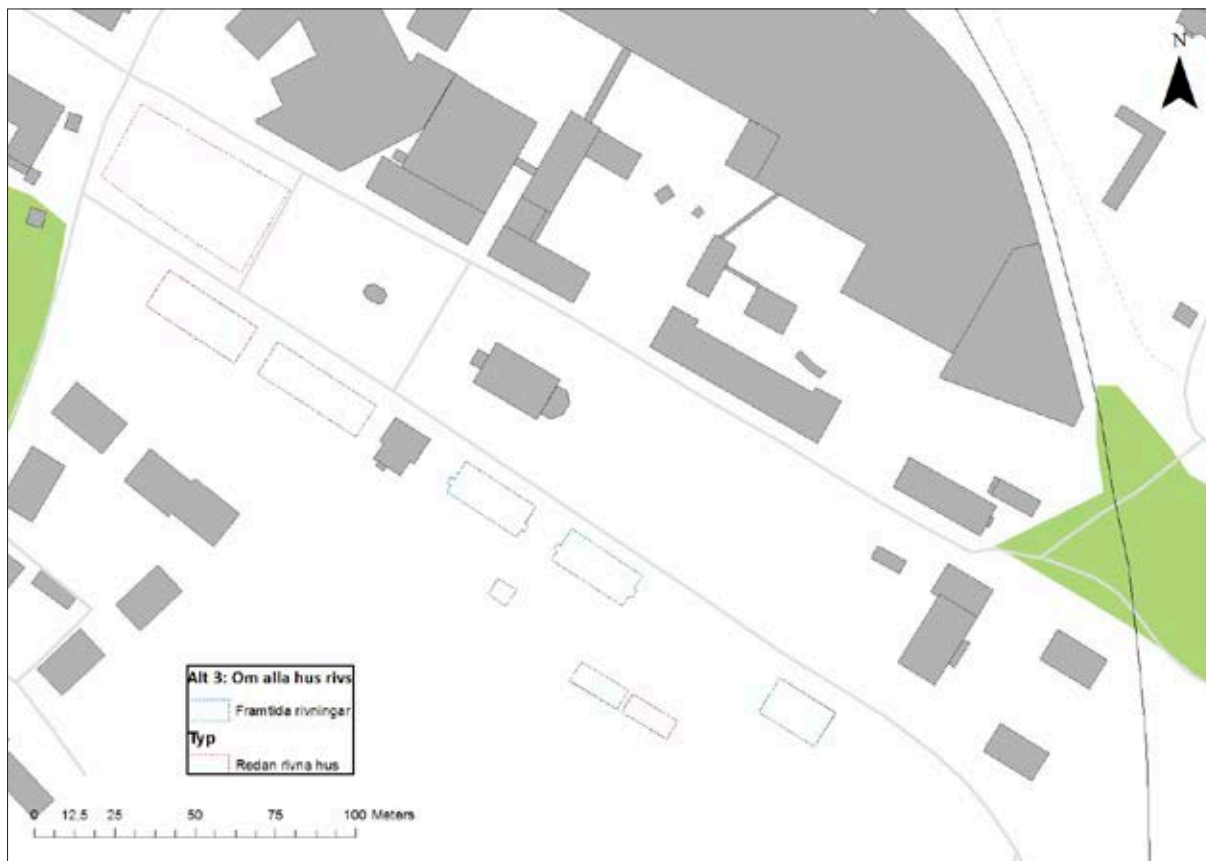
En rivning av de aktuella byggnaderna

skulle också innebära att majoriteten av de gamla arbetarbostäderna inom bruksmiljön skulle försvinna, vilket skulle förta en betydande del av de samhälls- och socialhistoriska värden som miljön innehar. Det skulle även försvåra förståelsen av miljön och de levnadsvillkor som gällde inom det traditionella brukssamhället.

Kalmar läns museum bedömer att en rivning av samtliga aktuella byggnader skulle innebära ”påtaglig skada” på riksintresset. Länsstyrelsen är dock beslutande i frågan.

Kompensation vid rivning

Det är en omöjlighet att fullt ut kunna kompensera för en rivning. Är huset borta, så är det och med det även alla de värden som är knutna till den enskilda byggnaden. De värden som däremot framförallt är knutna till den miljö som

Kartan ger en bild av hur Brukstorgets struktur skulle påverkas och försvagas om alla de fyra aktuella byggnaderna revs.

byggnaden utgjort en del av, exempelvis miljöskapande värde, kan till viss del återskapas genom olika kompenserande åtgärder.

Tre av de kommunalägda byggnaderna utmed Vallongatan, ”Övre och Nedre Knäppet” samt ”Staten”, har framförallt bedömts besitta miljöskapande värden för kulturmiljön. Vid en rivning skulle dessa värden gå förlorade och således ge effekter på den helhetsmiljö som de varit en del av. Konsekvenserna skulle dock kunna mildras om nya byggnader med samma placeringar och volymer uppfördes. Det skulle däremot aldrig gå att återskapa de autenticitets-, socialhistoriska eller samhällshistoriska värden som de befintliga byggnaderna innehar. De sistnämnda värdena skulle för alltid vara borta.

En rivning av det ”Övre stenhuset” skulle däremot vara svårt att kompensera. Det ”Övre stenhuset” har som enskild byggnad bedömts

ha ett högre sammanvägt kulturhistoriskt värde än de övriga. Förutom ett miljöskapande värde, har byggnaden även viktiga arkitektoniska värden och utgör genom sin utformning och placering en del av den övriga enhetligt utformade putsbebyggelsen i ”tjustempir” som finns kring brukstorget. Utöver detta besitter det även autenticitets-, socialhistoriska och samhällshistoriska värden, i likhet med de övriga f.d. arbetarbostäderna.

Om något eller några hus rivs utan att ersättas av en ny byggnad, bör likväl tomten eller tomterna där husen legat förbli markerade. Rumsupplevelsen kring Brukstorget är viktig att värna. En tänkbar åtgärd skulle kunna vara att anlägga muravsnitt eller plank på platsen där det rivna huset legat. Detta skulle dels fungera som en markering av var den aktuella byggnaden legat, men också återskapa något av den

Platsen där gamla kommunhuset tidigare låg. Det finns inget som berättar om att det legat ett hus här.

miljöskapande funktion som den rivna byggnaden haft och som skulle gå förlorad vid en rivning. En annan möjlig åtgärd skulle kunna vara att spara det rivna husets stensockel och fylla den med bruk. Platserna för det eller de rivna husen skulle med fördel även kunna förses med illustrerade informationsskyltar för att berätta om den byggnad som försvunnit och levandegöra miljön.

På platsen där det gamla kommunhuset tidigare låg finns idag en anlagd gräsmatta. På så sätt markeras platsen som en vårdad markyta inom miljön och anger att platsen är och har

varit viktig för helhetsmiljön, men det säger ingenting om den byggnad som en gång legat där. För att återskapa något av den miljöskapande funktion som byggnaden hade, skulle ytterligare åtgärder krävas.

En annan kompensationsåtgärd, som bör ställas som ett krav i ett rivningslov, skulle vara att noggrant dokumentera byggnaderna innan de rivs.

Ytterligare en slags kompensationsåtgärd skulle kunna vara att renovera andra byggnader i området eller samhället som har varit (och ännu är) viktiga för bruksmiljön och/eller samhället.

Vård- och underhållsåtgärder samt användning

Prioriterade underhållsåtgärder

De kommunalägda byggnaderna är till följd av en längre tids brist på underhåll i dåligt skick. I sämst skick framstår "Övre Knäppet" vara, där husets stomme är skadad till följd av läckage. En primär åtgärd för att säkerställa ett bevarande måste vara att omgående skydda byggnaderna från ytterligare förfall genom att säkra deras skalskydd.

Satsa i första hand att lägga underhållsinsatserna på den byggnad som är viktigast för den riksintressanta helhetsmiljön, "Övre stenhuset". Det är den enskilda byggnad som bedömts ha högst kulturhistoriskt värde och som också har en mycket viktig funktion för rumsbildningen kring torget! Det är också den byggnad som framstår vara i bäst skick.

För att sätta samtliga byggnader i stånd krävs omfattande renovering. Inför en sådan renovering är det viktigt att det finns tydliga riktlinjer att följa, så att insatserna inte påverkar den riksintressanta kulturmiljön respektive byggnadsminnet negativt. Det är byggnaderna exteriör som efter ett återställande kan vara värdefull för upplevelsen av miljön. Förändringar av husens planlösning och interiör kan därmed utföras fritt så länge det inte påverkar husens exteriörer.

Nedan ges en översiktlig genomgång av åtgärder för de mest akuta skadorna på respektive byggnad. De föreslagna åtgärderna avser att ge byggnaderna ett tillräckligt skalskydd.

"Övre Knäppet". Ett långvarigt takläckage intill en av de två takkuporna har gett omfattande rötskador på husets stomme och bjälklag.

Åtgärdsförslaget baseras på en okulär besiktning av byggnaderna samt på den skadeinventering av "Staten" och "Nedre och Övre Knäppet" som utfördes av Sweco Architects år 2013. Ytterligare förslag på åtgärder vid framtida renovering framgår av den kulturhistoriska utredning som togs fram parallellt med ovan nämnda skadeinventering.

Marken bakom "Övre stenhuset" sluttar ned mot byggnaden, vilket medför en stor fuktbelastning på huset.

"Övre stenhuset"

Huset är i förhållandevis gott skick exteriört, men det finns vissa skador av akut karaktär som bör åtgärdas omgående för att inte förvärra skadebilden ytterligare.

Mark och grund

Byggnaden har en låg sockel, vilket i kombination med den sluttande marken mot byggnaden gör att markfukt idag leds upp i stommen. Dränering kring byggnaden skulle minska fuktbelastningen.

Stomme och fasad

Begränsade putsskador finns, orsakade av brustna stuprör och bristfällig vattenavrinning. Dock ej av akut karaktär.

Tydliga fuktgenomslag i ett av rummen innanför där skadan finns.

Den bristfälliga vattenavrinningen från taket har lett till skador på takfoten där delar av putsen och tegelstommen fallit bort.

Hängrännor och stuprör behöver rensas.

Tak och vattenavrinning

Takets lertegeltäckning framstår vara i förhållandevis gott skick. Lertegelpannor har kontinuerligt byts ut. Vattenavrinningen är bristfällig. Ståndrännorna på taket, liksom hängrännor och stuprör behöver en översyn. Skador på takfoten som uppstått till följd av den bristfälliga vattenavrinningen bör åtgärdas.

Fönster och dörrar

Fönster- och dörröppningar på bottenvåningen är p.g.a. skadegörelse och inbrott försatta.

”Nedre Knäppet”. Hängrännor och stuprör är i behov av översyn och rensning.

”Nedre Knäppet”

Huset har flera skador av akut karaktär som bör åtgärdas omgående för att inte förvärra skadebilden ytterligare. P.g.a. fukt har skivmaterial, färgskikt, golvmattor, etc. släppt från sina underlag och mögel förekommer. Dessa skador är dock inte av akut karaktär.

Stomme och fasad

Regelverksstomme klädd med träpanel och eternit. Flera hål i eternitfasaden och tecken på fuktgenomslag. Byt ut trasiga eternitplattor. Åtgärda trasiga stuprör.

Tak och vattenavrinning

Sadeltak med tvåkupigt lertegel i behov av översyn, fler takpannor saknas. Se över och komplettera befintlig taktäckning, alternativt täck taket med plåt. Det finns flera synliga

rötskador i takutskott och takfot som bör åtgärdas. Se över plåtavtäckningar och fönster vid de två takfönster som finns på det södra takfallet. Vattenavrinningen från taket är ofullständig, hängrännor är ej rensade och det finns flera skador/hål på stuprören. Bör åtgärdas omgående.

Fönster och dörrar

Samtliga fönster- och dörröppningar är p.g.a. skadegörelse försatta. Ingen åtgärd.

Uthus

Uthusets skick är i behov av översyn.

”Övre Knäppet”. Det är på baksidan som de mest omfattande skadorna finns.

”Övre Knäppet”

Huset är i mycket dåligt skick med ett flertal skador av akut karaktär som bör åtgärdas omgående för att förvärpa skadebilden ytterligare. Skadorna är mest omfattande mot söder, där delar av stommen är påtagligt rötskadad till följd av läckage. Byggnaden är invändigt hårt åtgången med sönderslagen inredning, möbler, skräp och sopor. P.g.a. fukt har skivmaterial, färgskikt, golvmattor, etc. släppt från sina underlag och mögel förekommer. Dessa skador är dock inte av akut karaktär.

Stomme och fasad

Regelverksstomme klädd med träpanel och eternit. Det finns omfattande skador på eternitfasad och underliggande stomme mot söder till följd av en läckande takkupa. Skadan sträcker sig flera meter in i byggnadens konstruktion, med överhängande rasrisk. Skadan bör åtgärdas omgående. Rötskadade partier av stomme och bjälklag behöver ersättas. Flera hål i eternitfasaden och tecken på fuktgenomslag. Byt ut trasiga eternitplattor. Åtgärda trasiga stuprör.

Tak och vattenavrinning

Sadeltak med tvåkupigt lertegel i behov av översyn. Flera takpannor saknas och det förekommer flera hål i tak och takkuper. Se över och komplettera befintlig taktäckning, alternativt täck taket med plåt. Det finns flera synliga rötskador i takutskott och takfot som bör åtgärdas. Se över plåttäckningar vid de två takkupor som finns på det södra takfallet. Vattenavrinningen från taket är ofullständig, hängrännor är ej rensade och det finns flera skador/hål på stuprören. Bör åtgärdas omgående.

Fönster och dörrar

Samtliga fönster- och dörröppningar är p.g.a. skadegörelse försatta. Ingen åtgärd.

Uthus

Uthusets tak och fasader är i behov av översyn.

”Staten”

Huset är i förhållandevis gott skick exteriört, men det finns vissa skador av akut karaktär som bör åtgärdas omgående för att inte förvärra skadebilden ytterligare. Byggnaden är invändigt hårt åtgången med sönderslagen inredning, möbler, skräp och sopor. P.g.a. fukt har skivmaterial, färgskikt, golvmattor, etc. släppt från sina underlag och mögel förekommer. Dessa skador är dock inte av akut karaktär.

Stomme och fasad

Restimmerstomme klädd med liggande panel. Vid den södra fasaden finns skador på panel och stomme, vilka bör åtgärdas för att inte röt-skadorna ska förvärras ytterligare.

Tak och vattenavrinning

Sadeltak täckt av lertegel. Taktäckningen förefaller var i bra skick. På takfall mot söder fanns 2013 ett trasigt takfönster, vilket är oklart om det åtgärdats. Bör i annat fall åtgärdas omgående. Vattenavrinningen bör ses över. Enstaka stuprör saknar utkastare. Vattnet från stuprören kan med fördel ledas bort för att inte skada sockeln.

Fönster och dörrar

Samtliga fönster- och dörröppningar är p.g.a. skadegörelse försatta. Ingen åtgärd.

Användning

För att motivera en mer omfattande upprustning, ombyggnad och renovering måste byggnaderna framtida användning klarläggas. De aktuella byggnaderna är på inget sätt svår använda. De skulle kunna fungera för en mängd olika användningar. Förutom permanent boende eller semester-/turistboende, skulle de kunna användas för kontors- eller butiksfunktioner, som hantverkslokaler, möteslokaler, utställningslokaler, m.m. Det är i detta fall inte användningen som är inte problemet. Problemet är istället byggnadernas skick! Med en initial upprustning skulle husen kunna bli attraktiva. Kommunala renoveringsåtgärder borde

inriktas på den mest bevarandevärda byggnaden, ”Övre stenhuset”. Satsningen skulle exempelvis kunna ske i samverkan med Överums bruk AB, hembygdsföreningen, länsstyrelsen, Regionförbundet, Svenska industriminnesföreningen, turistbyrån samt andra intresseföreningar och aktörer, såväl lokala som regionala och nationella.

Hembygdsföreningen har en välkött och väl fungerande verksamhet vid Hammarsmedjan och den intilliggande trädgårdsmästarbostaden Pavelund i bruksmiljöns östra del. Men Överum och Överums bruksmiljö är, sina höga kulturhistoriska värden till trots, ännu en relativt okänd kulturmiljö och outvecklat besöksmål. Brukstorget i Överum är idag den enda bruksmiljö i länet/Småland som ur arkitektonisk synpunkt kan mäta sig med de magnifika bruksmiljöerna i Uppland. Den intressanta kulturmiljö som Brukstorget och den omgivande bruksmiljön utgör torde ha stor potential att kunna bli ett välbesökt besöksmål. Genom

Några av stuprören saknar utkastare vilket i förlängningen kan ge skador på sockeln.

att skapa en vandrings slinga skulle man som besökare kunna få en intressant upplevelse av orten genom att binda samman bruksmiljön med det omgivande samhället. Brukstorget, hammarsmedjan, arbetarbebyggelsen i Skarpens hage, den nedre kraftstationen, Överums järnvägsstation, Piazzan, den småskaliga och terränganpassade egnahemsbebyggelsen i Brukshagen och Folkets park skulle kunna vara några mål.

Brukstorget i Överum skulle kunna utvecklas till ett Centrum för Bruksriket. Diskussioner om att synliggöra och marknadsföra de järnbruksmiljöer som återfinns i norra Småland (framförallt i Västerviks och Vimmerby kommuner) och södra Östergötland under begreppet "Bruksriket" har förts under en längre tid. Brukstorget i Överum skulle kunna omvandlas till en utställningsarena för Bruksriket. De aktuella byggnaderna skulle kunna införlivas. På de rivna byggnadernas platser skulle det kunna uppföras murar eller plank som skulle kunna fungera som utställningsväggar. Kanske med titthål in i det som varit.

Byggnaderna vid Brukstorget skulle också kunna utgöra ett exotiskt semesterboende för såväl svenska som utländska turister. Exemplet på hur tidigare arbetarbostäder omvandlats till modern boende är många. Vid Alunbruket Södra bruket utanför Degerhamn på södra Öland har de gamla arbetarbostäderna omvandlats till bostadsrätter och sommarboende för uthyrning.

Bruksmiljön skulle också kunna fungera som en handels- och hantverksplats för mässor, julmarknader, etc.

Nordost om Brukstorget ligger bl.a. den välbevarade hammarsmedjan, den f.d. vaktmästarbostaden och den nedre kraftstationen, vilka sköts av hembygdsföreningen.

Notes

- 1 Forskning har visat att styckejutningen eller kanontillverkningen hade stor betydelse för tillkomsten av flera järnbruk i Småland. Kanontillverkningen var helt beroende av statliga militära beställningar och den oregelbundna orderingången var ett problem, inte allra minst för Överums järnbruk som var det enda betydande styckebruket i Kalmar län. I kombination med bristen på goda järnmalmer och det något perifera läget gjorde att Överum aldrig kom att tillhöra landets ledande styckebruk. Först i slutet av 1800-talet upphörde Överum som styckebruk.
- 2 Orsaken till att Kalmar län med sina relativt järnfattiga malm kunde dra till sig så många järnbruksanläggningar kan förklaras av 1600-talets industripolitik. Ett syfte var att flytta järntillverkningen bort från gruvdistriktet i Bergslagen, eftersom skogen närmast gruvorna inte räckte till för att ge ved åt både malmbrytning och träkol till masugnar och smedjor. Tanken var att förädlingen av tackjärnet till smidbart stångjärn kunde ske vid andra bruk i skogsrika trakter med tillgång till vattenkraft.
- 3 Per Axel Nyström (1793-1868) var en svensk arkitekt verksam vid Överintendentsämbetet, först som arkitekt och senare som intendent. Han var även arkitekt vid Drottningholms slott 1826-1847 och intendent vid Stockholms slottsbyggnad 1836-1851. Mellan åren 1838-1863 var han också verksam som stadsarkitekt i Stockholm. Verk (i urval): Gustavianska gravkoret i Uppsala domkyrka 1830. Lejonbackens ombyggnad, Stockholm 1834. Restaurering efter brand av Riddarholmskyrkan, Stockholm 1841-1846. Rånäs slott, Uppland 1834-1843. Biskopshuset i Lund 1839. Ulvsunda slott, Bromma, Stockholm, ombyggnad 1835. Hälsingland, Trönö kyrka 1893-1895. Uppland, Rådmansö kyrka 1816-1818. Närke, Kumla kyrka 1829-1835. Värmland, Eda kyrka 1835-1839 Småland, Edshults kyrka 1836-1839. Västergötland, Örby kyrka 1839-1844. Småland, Hultsjö kyrka 1859-1860. Historiska Museet, Lund 1839.
- 4 Byggmästaren Jonas Jonsson (1806-1885) figurerade i många byggen i trakten under perioden och utförde bl.a. arbeten i Överum. Han framhålls haft en viktig betydelse för den lokala arkitekturstilen "tjustempir".
- 5 Begreppet "tjustempir" myntades av Manne Hofrén i hans doktorsavhandling Herrgårdar och Boställen, 1937.
- 6 Miljöns utformning kring bruket berodde givetvis dels på hur omfattande driften var, men även om ägaren var en kapitalstark man eller om det var flera delägare som bodde och arbetade i bruket, samt om arbetarna bodde på bruket eller i gårdar och torp i närområdet.
- 7 Byggnaden ersatte då en primitiv lokal vid "masugnsbacken" som fungerat som gudstjänstlokal från 1750-talet.
- 8 Namnet "Knäppet/Knäpperna" kommer från att de byggdes i otorkat virke och därmed gav ifrån sig knäppningar under torkningsperioden.
- 9 De två husen uppfördes strax efter att bruket sålts av den Adelswärdiska släkten till ett engelskt bolag, vilket kan förklara varför byggnaderna inte följer den medvetet enhetliga utformning som övriga byggnader har.
- 10 Namnet "Staten" kommer ifrån att huset till en början bl.a. beboddes av de statare som arbetade med brukets jordbruk.
- 11 Brukets jordbruksbyggnader låg fram till sent 1800-tal längre österut längs Vallongatan, innan det flyttades till sitt nuvarande läge nordost om bruket.
- 12 Husen, förutom församlingshemmet som sedan 1931 ägs av Överums församling, har sedan de såldes av bruket på 1980-talet haft flera olika ägare. I gatans västligaste del låg tidigare ännu en vitputsad byggnad uppförd som kommunhus 1930, denna revs 2007 till följd av skador orsakade av en brand.
- 13 Det Adelswärdiska baroniet stadsfästes år 1783 av kung Gustaf III och har sedan dess varit Sveriges enda baroni. Huvudgård i baroniet var Adelsnäs i Östergötlands län. Johan Adelswärd omvandlade egendomen till fideikommiss vilket innebar att den kunde ärvas odelad från far till äldste son.
- 14 Tolkningen av byggnadens ålder har gjorts utifrån en karta från 1817 där en byggnad ses ligga på platsen.

Källförteckning

Litteratur

- Björk, Cecilia & Laila Reppen, 2000, *Så byggdes staden*. Svensk Byggtjänst, Stockholm.
- Christensen, Jan, 2001, *Industrins tidevarv*. Årsbok Kalmar läns museum och Kalmar läns hembygdsförbund.
- Eriksson, Birgitta & Johan Sandell, 1986, *Kulturminnesprogram för Västerviks kommun*. Stadsarkitektkontoret, Västerviks kommun.
- Jansson, E Alfred, 1955, *Överums bruk tre hundra år, 1964-1954*. Aktiebolaget Överums Bruk.
- Nisser, Marie, 1983, *Industriminnet*. Ur: Landskap och bebyggelse i Västerviks kommun, Västerviks kommun.
- Nisser, Marie, 1999, *Industrins byggnader och miljöer*. Ur: Hall, Thomas & Katarina Dunér, red. Svenska hus Landsbygdens arkitektur – från bondesamhälle till industrialism, Carlsson Bokförlag, Stockholm.
- Nyblom, Staffan, 1983, *Byggnader och byar*. Ur: Landskap och bebyggelse i Västerviks kommun, Västerviks kommun.
- Hammariskiöld, Britt-Marie, 1983, *Från handelsplats till industrisamhälle*. Ur: Landskap och bebyggelse i Västerviks kommun, Västerviks kommun.

Rapporter, program, mm

- Beslut om byggnadsminnesförklaring av Överums herrgård*, 1980-10-20, Länsstyrelsen i Kalmar län.
- FÖP Överum utkast*. Utkast inför beslut om samråd, senast ändrad den 13 mars 2015. Samhällsbyggnadskontoret, Västerviks kommun.
- Förslag på nya underlag och avgränsningar av riksintressen för kulturmiljövården - Västerviks kommun*. 2014, Länsstyrelsen i Kalmar län.
- Jonsson, Magdalena, 2013, *Överum 1:271, Övre stenhuset – Antikvarisk förundersökning*. Rapport, Kalmar läns museum.
- Kulturhistorisk utredning angående "Staten" och "Knäpperna", Vallongatan, Överums bruk, Västerviks kommun*. 2013, Sweco Architects AB, Malmö.
- Lamke, Lotta & Susann Johannisson, 2009, *Västerviks kommuns industriarv*. Rapport, Kalmar läns museum.
- Jumme, Liselotte, 2005, *Överums kyrka - Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift*. Rapport, Kalmar läns museum.
- Ranta, Josefin, 2011, *Tjustempiren – Fallstudier av Casimirsborg och Blekhem*. Uppsats inom Påbyggnadskurs (C) i konstvetenskap, Högskolan på Gotland.

Websidor

Adelswårdska baroniets websida, www.baroniet.se

Arkitektur- och designcentrums arkitektregister, www.arkdes.se

Boverkets websida, PBL Kunskapsbanken, www.boverket.se/sv/PBL-kunskapsbanken

Föreningen Vallonbruk i Upplands websida, www.vallonbruken.nu

Överums hembygdsförenings websida, www.overumshembygd.se

Statens Fastighetsverks websida. www.sfv.se

Länsstyrelsen i Uppsala län, www.lansstyrelsen.se/upsala

Om Åminne bruk, Jönköpings läns museums websida, <http://www.jkpglm.se/PageFiles/1852/2014-47.pdf>

Ebbamåla bruk, www.ebbamala.se

Informeranter

Elis Adolfsson, Överums bruksmuseum/Överums hembygdsförening.

Lars Lindeberg, ordförande i Överums hembygdsförening

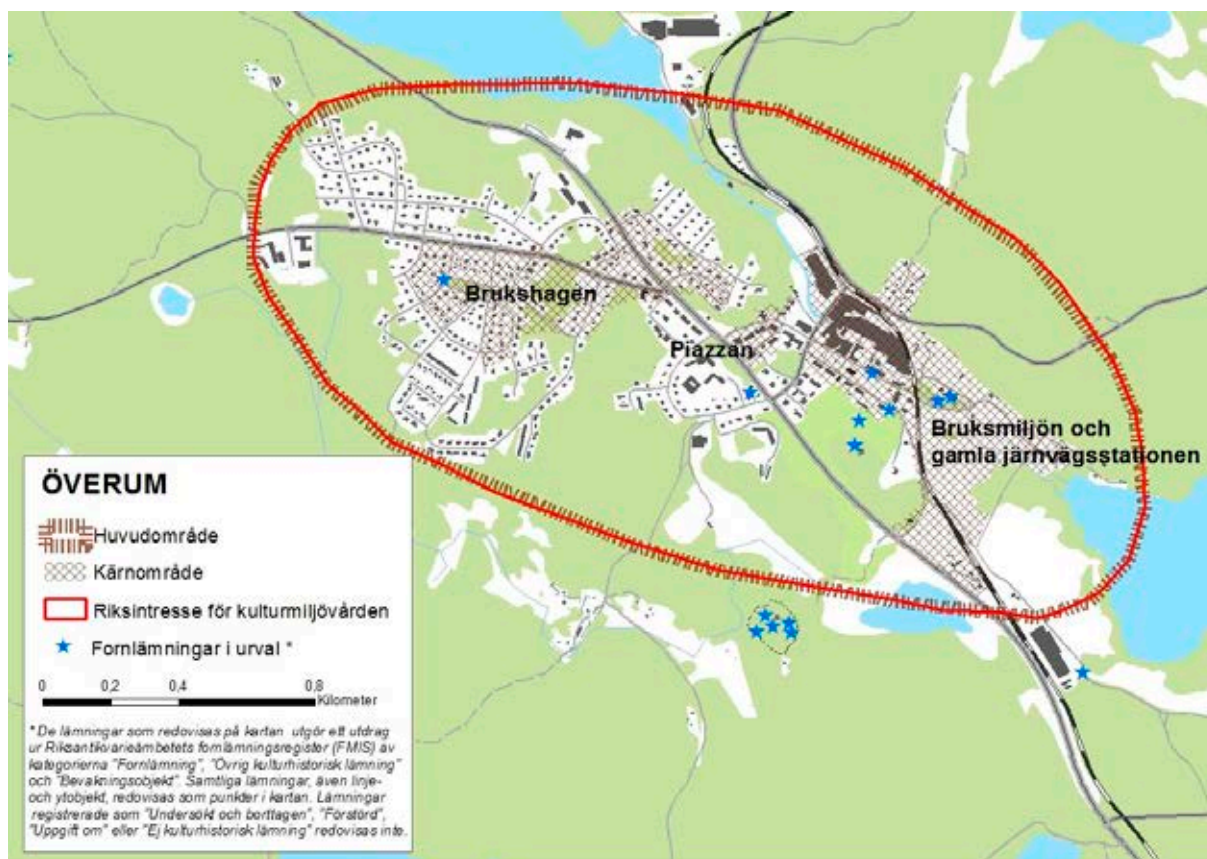
Mats Broström, vaktmästare, Västerviks bostadsbolag.

Daniel Niklasson, planarkitekt, Samhällsbyggnadskontoret på Västerviks kommun.

Bilaga A

Reviderad områdesbeskrivning för Överum ur Västerviks kommuns kulturmiljöprogram, upprättad 2015.

Huvudområden är områden med höga kulturhistoriska värden. De bidrar till förståelsen för kärnområdena, genom att belysa ortens landskapliga förutsättningar och bredare historiska utveckling. Kärnområden är områden med särskilt höga kulturhistoriska värden, med koncentrationer av kulturhistoriskt värdefulla byggnader, fornlämningar och/eller landskapsobjekt.

ÖVERUM

Klass: 1

Herrgårdar och byar	Herrgårdsbygden	Överums herrgård.
Bruksriket	Bruksorterna	Brukssamhället som helhet. Bruksmiljö med produktionsbyggnader, herrgård, kyrka, arbetarbostäder. Brukstorget. Hammarsmedjan. Arbetarbostäderna i Skarpens hage. Nya torget; Piazzan. Överums gamla järnvägsstation. Folkets hus Vallonen.

Huvudområdet Överum motsvarar till sin utbredning kulturmiljövårdens riksintresseområde H 96; Överum, vilket omfattar hela bruksorten.

Brukssamhället Överum har växt fram kring ett av landets mest betydelsefulla järnbruk som anlades på platsen redan 1655. Den väl sammanhållna bruksmiljön med industribyggnader, herrgård, kyrka och arbetarbostäder förlagda kring ett brukstorg utgör, efter en ombyggnad vid 1800-talets mitt, det mest omfattande exemplet på det lokala stilidealet "Tjustempir". Järnbruket har präglat ortens utveckling och bebyggelse allt sedan det anlades fram till nutid. Ortens bebyggelse kännetecknas av en småskalighet och terränganpassning. Intill genomfartsleden ligger ortens centrum, torget Piazzan som tillkom under 1950-talet då bruket och den nybildade Överums kommun upplevde något av en storhetstid. Piazzan med det gamla kommunhuset i fonden manifesterar tidens planeringsideal och

den framtidstro som då rådde. Överums senare bebyggelse utgörs framförallt av villaområden som sträcker sig mot väster. Bostadshusen, många som egna hem, är uppförda under 1930-1970-talet med tidstypiskt utförande och såväl gatunät, hus som trädgårdar är tydligt anpassade till topografin.

Överum ligger omkring 4 mil nordväst om Västervik i ett sjörikt och relativt kuperat landskap. Samhället ligger på den sydvästra sidan av den dalgång som följer Överumsån mellan sjöarna Såduggen och Ryven. Överum är kommunens fjärde största ort med runt 1200 invånare. Genom orten passerar väg 35 mellan Linköping och Västervik samt järnvägen Tjustbanan med hållplats i Överum. Namnet Överum som innehåller formerna "övre" och "rum", relaterar till ortsnamnet Reverum i Lofta socken och syftar på platsens läge längre upp längs vattensystemet. Den första noteringen av ortsnamnet är från 1390.

Platsen intill Överumsån var länge sockengräns mellan Lofta och Eds socknar och utgjorde under 1600-talet utmarker till byn Överum i Lofta socken. Samhället Överum har växt fram ur och kring det järnbruk som anlades på platsen vid Överumsån år 1655 av bröderna Abraham och Hubert de Besch samt deras svåger Henrik de Trij. De stora skogarna kring Överum och närheten till den kraftgivande Överumsån med tre fall samt tillgången till bergmalm från gruvorna i norra Tjust bergslag avgjorde placeringen av bruket. Bruket har alltid varit det centrala i Överum och präglat ortens utveckling. Fram till 1930-talet var ortens bebyggelse huvudsakligen samlad kring bruksanläggningen och i dess närmaste omgivning. Brukstorget i samhällets östra del utgjorde ortens centrum med herrgård, kyrka, produktionsbyggnader och bostäder. Sydost om bruksmiljön ligger kyrkogården. Alldeles intill ligger Överums gamla stationshus (1881) som stod klar då järnvägssträckan Västervik – Linköping öppnades. Stationens placering i samhällets utkant avgjordes av topografiska orsaker och sedan 2006 finns en hållplats närmare samhället och stationshuset är privatägt.

Överums samhälle utbreder sig, som ett resultat av topografin, framförallt väster om bruksmiljön. Dessa områden uppstod under årtiondena vid 1900-talets mitt som en följd av bildandet av Överums kommun nyåret 1931.¹ De efterföljande årtiondena efter kommunbildningen var en intensiv tillväxtperiod för orten. Under dessa år ökade folkmängden och Överum växte till ett modernt industrisamhälle. På mark som uppläts, avstyckades och såldes av bruket uppfördes kommunhus, egen skola, ålderdomshem, nya bostadsområden med nästan 350 egnahemsvillor och flera flerfamiljshus, Folkets hus samt ett helt nytt centrum.

Överums nuvarande centrum är förlagt till torget Piazzan och den genomfartsled, Linköpingsvägen, som går genom samhället. Här ligger de få kvarvarande butikerna, men tomma skyltfönster vittnar om den kommers som en gång präglat samhället. Flera av ortens offentliga byggnader återfinns även i området söder om genomfarten. På en höjd sydväst om Piazzan Överums skola (1943-senare), en tidstypiskt utförd skolbyggnad i gult tegel. Detta är ortens andra egna skola. Ortens första egna skola (ca 1900), som delades av Lofta och Eds socknar², ligger i närheten utmed Övrelundsvägen. Trots sentida moderniseringar kan man ännu ana byggnadens ursprungliga funktion. Här ligger även en brandstation. Utmed Linköpingsvägens södra sida och vidare vid korsningen med Dalhemsvägen

---

¹ Kommunen bildades genom sammanslagning av områden från Lofta, Västra Ed, Ukna, Dalhem och Gamleby socknar. Dåvarande bruksdisponenten Carl Sundberg var drivande i frågan om kommunbildning och kom också att bli kommunalrådsordförande. Bruksledningens stora intresse för kommunbildningen bottnade i att bruksmiljön ditintill legat inom fem olika socknar, vilket medförde en del svårigheter för bruket och befolkningen.

² Västra Eds socken hade också en skola i Överum som låg vid Skarpens hage. Denna revs i samband med breddningen av järnvägen.

respektive Masugngatan ligger flera tidstypiska flerfamiljshus (1940-tal), varav några med butikslokaler i bottenvåningen.

Ortens västra del utgörs av omfattande bostadsområden med framförallt egnahemsvillor. Områdena är välplanerade med kvartersindelning, gatunät, stora tomter och husen liggande på rad. Utmärkande för denna bebyggelse är att den karaktäriseras av en småskalighet och att den har tvingats anpassa sig till den kraftigt kuperade terrängen kring Överumsån. Merparten av bebyggelsen har tillkommit som bostäder för arbetarna på bruket och varje bostadsområde ger därför en representativ bild för sin tids bostadsbyggande. Husen har övervägande haft putsade fasader och lertegeltäckta tak, men i övrigt präglade av rådande arkitekturstilar.

Utmärkande för Överum, och många andra typiska bruksorter, är att orten i stort saknar annan industri än bruket. Under 1950-talet skapades dock ett mindre industriområde utmed Dalhemsvägen, i samhällets utkant. Här återfinns idag ett fåtal mindre industriföretag och en avfallsanläggning.

Folkets hus Vallonen med omgivande park ritades av arkitekt Axel Grape och ligger intill Linköpingsvägen i samhällets utkant. Den tidstypiskt utförda byggnaden (1955) har viktiga originalvärden och inrymmer danshall med servering, inomhusscen och biograf samt en utomhusscen. Vallonen kom att ersätta den äldre festplats med dansbana som låg på "Stockholmskullen" söder om bruksmiljön och en samlingslokal kallad "Lusthuset" som låg på höjden "Lusthuskullen" norr om Piazzan och ägdes av bruket. I folkparken anordnades tidigare bl.a. en årligen återkommande Karneval, danser, biovisningar, konserter och sommarfester, men idag används såväl den välbevarade byggnaden som parken sparsamt.

Sedan 1970 då Överums kommun överfördes till Västerviks kommun har ortens tillväxt varit begränsad. Orten har alltid varit och är än idag starkt beroende av den dominerande bruksindustrin. Bruket som på 1970-talet var en av länets största industrier med över 1000 anställda, sysselsätter idag omkring 170 personer. Nedläggningen av gjuteriet 1980 innebar att 300 arbetstillfällen försvann. Brukets nedgång har gett orten ett bostadsöverskott med rivningar som följd. Ortens två större flerfamiljshusområden, vid Svedjebacken med fem hus från 1950-60-talet och Strömserumsområdet med fyra hus från sent 1960-tal, är idag decimerat respektive helt utplånat. Utplanade markytor och någon asfalterad gångväg är det enda som återstår.

Huvuddelen av vägnätet i samhället har tillkommit vartefter nya områden bebyggts, men det finns några vägar med hög ålder som ännu följer sina gamla sträckningar. Svensbackevägen och Norralidsvägen följer i stort gamla sträckningar. Björkvägen och Dalbovägen i övre Brukshagen följer delvis den gamla sträckningen av vägen mot Landsberg (Linköping) och som ersattes av Linköpingsvägen, väg 35, på 1930-talet. Uknavägen/Västra Edsvägen på östra sidan av Överumsån följer huvudsakligen en äldre sträckning, men justerades något då järnvägsspåret byggdes om till dubbelspår. Många av de senare anlagda vägarna har anpassats till topografin, men följer likväl en planlagd struktur. Många av gatunamnen vittnar om ortens stora bruksindustri.

Inom huvudområdet finns den ett antal fornlämningar som ger ytterligare historisk tyngd åt miljön. På höjden söder om bruksområdet kallad "Stockholmskullen" finns ett förhistoriskt gravröse i form av en stensättning som daterats till bronsålder/järnålder (Raä Överum 19:1/19:2). Lämningen anger att platsen varit bebodd tidigt. I den norra sluttningen finns ett senare röjningsröse som tyder på att marken varit uppodlad (Raä Överum 45:1). Intill Vallongatan ligger en väghållningssten (Raä Överum

39:1). Centralt i Brukshagen, vid Spångbergsvägen, ligger en fyndplats där man hittat en yxa och yxämnen (Raä Överum 55:1). Flera av de byggnader inom bruksmiljön som tagits ut bruk finns också registrerade i fornlämningsregistret, hammarsmedjan (Raä Överum 2:1), hembygdsgården (Raä Överum 49:1) och Brukstorget (Raä Överum 2:1) samt gamla prästgården (Raä Överum 52:1).

Karta över kärnområdet Bruksmiljön och Överums gamla järnvägsstation.

Kärnområde Bruksmiljön och Överums gamla järnvägsstation

Kärnområdet omfattar bruksmiljön och sträcker sig mot sydost till Överums gamla station och mot nordost till Skarpens hage. Området med den gamla bruksmiljön utgör samhällets kärna och har ända sedan 1650-talet då bruket anlades präglat ortens utveckling. Under 1800-talet hade bruket stora framgångar och nybyggnationerna inom bruksområdet var omfattande, såväl av produktionsbyggnader som av arbetarbostäder. Herrgårdsanläggningen restaurerades och alléer anlades. Det är denna anläggning vi möts av än idag. I området, som måste räknas som kommunens tydligaste bruksmiljö, ligger ännu produktionsbyggnader, brukskontor, kyrka, gamla arbetarbostäder och herrgård samlade och bildar en helhet med vitputsade byggnader i strama former inordnade i en

medvetet utformad stadsplan. Brukstorget med kyrkan (1872) utgör miljöns centrala plats. Öster om brukstorget ligger herrgården med två flygelbyggnader (1700-tal) som fick sitt nuvarande utförande på 1840-talet. Brukstorget inramas utmed Vallongatan och Bruksgatan av ett flertal enhetligt utformade, främst vitputsade byggnader. De flesta byggnaderna präglas av nyklassicism/empir, trots att de är uppförda vid olika tidsperioder och för olika ändamål. Bebyggelsen har genomgått stora förändringar, men den klassicistiska strukturen är fortfarande mycket välbevarad. Överums bruk utgör idag landets äldsta fabrik för lantbruksmaskiner och än idag finns en aktiv produktion av plogar, såmaskiner och konstgödselspridare.

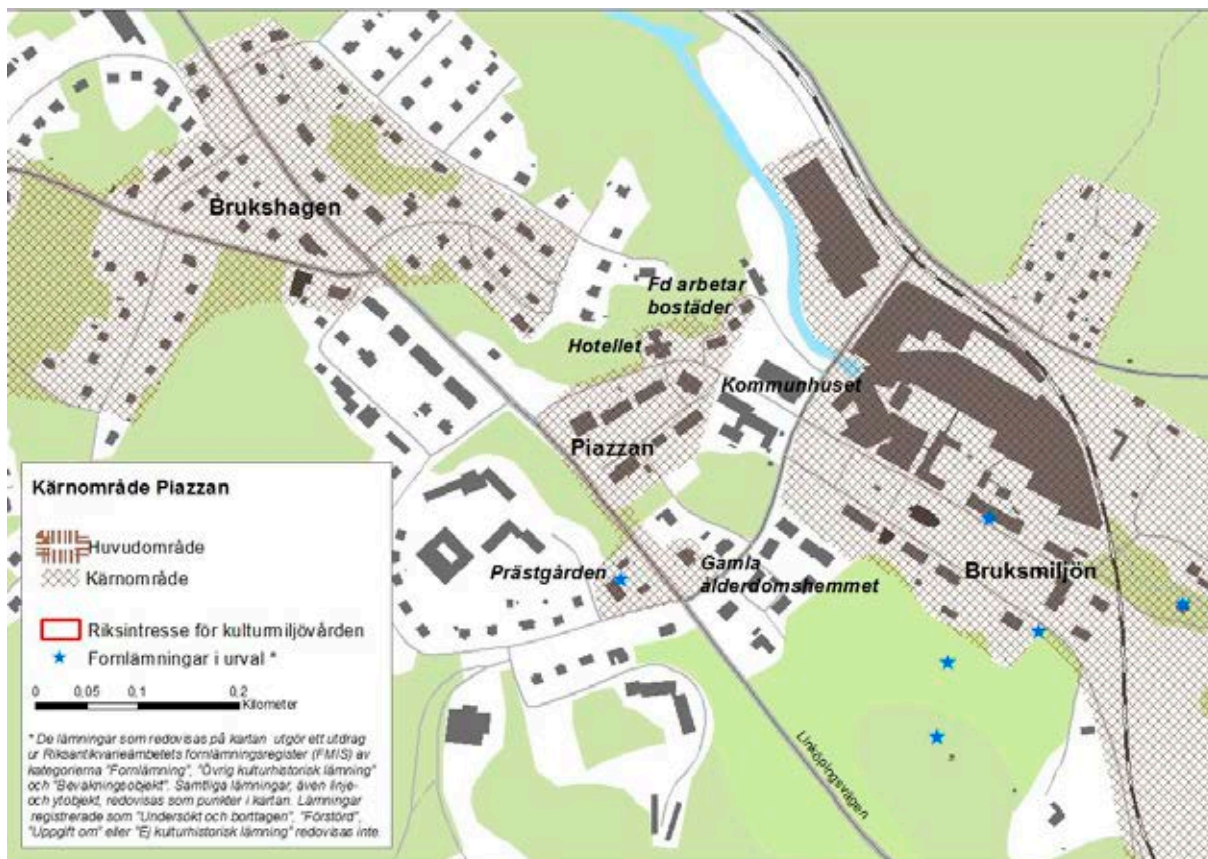
Till de äldsta bevarade industribyggnaderna inom bruket hör den gamla hammarsmedjan (1856-59) vid ån öster om järnvägen, vilken idag fungerar som bruksmuseum. Här finns bland annat en vattendriven stångjärnshammare och en så kallad tyskhärd, som möjligen kan vara den enda i landet bevarad i originalskick. I området finns även den tidigare trädgårdsmästar- och förmansbostaden "Pavelund" som sedan 1963 fungerar som hembygdsgård och "Slakteriet", ett äldre källarutrymme som användes som järnlager och som byggdes på med ett bostadshus omkring 1900. I området ligger även den nedre kraftstationen (1916) som byggdes av Överums bruk. Byggnaden är ett unikt exempel på en tidig betongbyggnad i utpräglad jugendstil. Byggnaden är helgjuten i armerad betong och en lång trätub från åfåran ledde tidigare fram till byggnaden.³ Huvudprojektör för anläggningen var Qvist & Giers, Arboga. Stationen var i drift fram till omkring 1950. Strax norr om kraftstationen ligger ett bostadshus där den person som ansvarade för kraftstationen bodde. Byggnaderna är överlag mycket välhållna och bidrar till miljöns speciella karaktär.

I Skarpens hage norr om bruksområdet finns ett område med arbetarbostäder i form av nio enbostadshus och två större dassbyggnader uppförda under tidigt 1800-tal. Området var avsett för de smeder som var verksamma vid bruket. Bebyggelsen är enhetlig och ligger samlad utmed en gata. Husen är avsedda för en familj och är i ett plan med inredd vindsvåning under sadeltak av rött tegel och en takkupa mot gatan. Fasader är klädda med rödmålad locklistpanel. Tidigare fanns även ett flerfamiljshus i området, men det är idag rivet.

I kärnområdets sydöstra del ligger Överums gamla järnvägsstation. Den är en av de relativt få stationer som låg utmed linjen mellan Västervik och Åtvidaberg och som var uppförda i tegel istället för trä. Byggnaden är i gott skick och värdet förstärks av den relativt kompletta miljön runt omkring med avträde, lokstall och magasinsbyggnader.

---

³ Den nedre delen av trätuben, som ledde in till kraftstationens turbin, revs 1992.

Karta över kärnområde Piazzan.

Kärnområde Piazzan

Kärnområdet omfattar torgbildningen Piazzan med omgivande byggnader samt byggnaderna norr om Bruksgatan. Torget i Överum kallas Piazzan och tillkom vid mitten av 1950-talet som ett resultat av ett uppstått behov av ett större centrum. Vid denna tid hade Överums invånarantal ökat till 1700 invånare och det dåvarande centrumet vid Brukstorget räckte inte till. Miljön kring Brukstorget ansågs dock ha så stora kulturhistoriska värden att den borde bibehållas i befintligt utförande. Uppdraget att upprätta ett förslag på hur ortens centrum skulle kunna utökas gick till arkitekterna Ulf Snellman och Tore Forsman, Stockholm. I deras förslag, som senare antogs 1955, presenterades en utökning av ortens centrum mot norr. Den breda planteringen mellan Bruksgatan och Vallongatan föreslogs förlängas mot norr och genom en torgbildning knyts samman med länsvägen. Kring det nya torget föreslogs den bebyggelse som behövdes för centrumets utökning. På själva torgytan avsågs ingen trafik vara tillåten, utan varutransporter till butikerna avsågs ske från de servicegator som låg utanför bebyggelsen. I torget östra del, vilken utgjorde en förlängning av Bruksgatan och Vallongatan, föreslogs ett nytt kommunkontor och ett brukshotell. Söder om torget föreslogs en byggnad för hantverk och småindustri.

Förslaget kom i det stora hela att förverkligas. Piazzan stod klar 1956 och utgör en tydlig rumsbildning tydligt präglad av de planeringsideal som gjort sig gällande på 1940- och 50-talet, där torget skulle vara den största samlingsplatsen för orten. Kring torgytan ligger ett antal flerfamiljshus, som ursprungligen hade butikslokaler i bottenvåningen. I fonden ligger Överums gamla kommunhus

som stod klart 1957 och som ersatte det tidigare kommunhuset⁴ vid Vallongatan vid Brukstorget. Ursprungligen låg även polisstationen i byggnaden. Piazzan kom att väcka stor uppmärksamhet hos samhällsplanerare och arkitekter. Man imponerades av hur ett så pass litet samhälle kunde bygga en så fin och modern handelsplats med så många butiker. Här har funnits färghandel, järnhandel, radiobutik, apotek, herrekipering, möbelaffär, ur och guld, barnkläder, konditori, post, polis och två banker. Namnet Piazza är storslaget och för tankarna till ett italienskt stort, öppet torg med handel och folkliv. År 2003 ombyggdes flera av de tidigare butikslokalerna i bottenplan till bostäder. Torgets ursprungliga uttryck har påverkats. Konsum, en pizzeria och två friserier är vad som finns kvar av kommers vid den en gång så uppmärksammade och omskrivna handelsplatsen.

Piazzan var tänkt som en naturlig förlängning av Brukstorget. Enligt den byggnadsplan som togs fram avsåg man att en större plantering mellan Bruksgatan och Vallongatan skulle knyta samman de två områdena. Planen genomfördes aldrig och uppförandet av äldreboendet Ekhamra 1968 och vårdcentralen på 1980-talet har sedermera brutit mot denna tanke. Flera äldre arbetarbostadshus revs.

Norr om Piazzan, på motsatt sida av Bruksgatan ligger ett hotell (1905). Huset är exteriört relativt välbevarat med ljust putsad fasad och drivs än idag som hotell. Alldeles öster om hotellet ligger en rad med äldre byggnader som kallas för Rosendal, Gråbo och Källarbyggningen. Husen är uppförda i timmer med rödmålad panel under tidigt 1800-tal som arbetarbostäder åt anställda vid bruket. I Källarbyggningens källarvåning förekom handel och ölutskänkning under 1800-talet. Byggnaderna fungerar idag som vandrarhem. Alldeles intill ligger ett mindre bostadshus som uppfördes som bostad åt byggnadsarbetarna då gjuteriet uppfördes under sent 1960-tal. Huset bidrar till en känsla av kontinuitet.

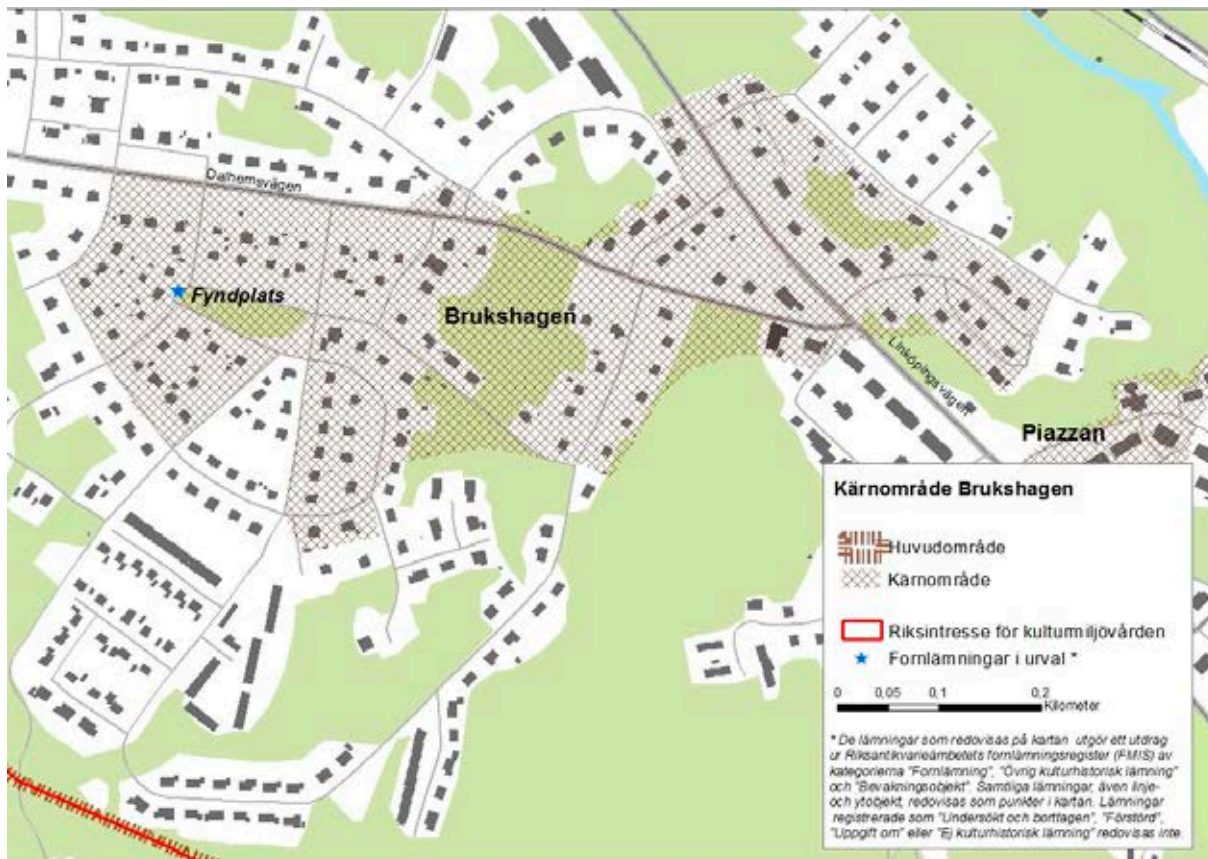
Strax sydost om piazzan, intill Linköpingsvägen, ligger det ljust putsade hus som ursprungligen utgjorde Överums kommuns ålderdomshem (1935) och mitt emot den gamla prästgården med två flygelbyggnader (1800-tal) som flyttades till denna plats under 1950-talet. Prästgården låg tidigare i bruksmiljöns norra del, men då ett nytt gjuteri skulle uppföras på denna plats fick prästgården flyttas.

Arkitekterna som utarbetade en generalplan för samhället 1949 och en byggnadsplan för de centrala delarna 1955:

Ulf Snellman (1910-1982), Stockholm. Utbildad vid KTH 1933 och KKH 1948. Anställd vid Kooperativa förbundets arkitektkontor 1935-41, fortifikationsavdelningen 1941-46, byggnadsstyrelsen 1948-61, Byggnadsrådet 1955-61. Egen verksamhet från 1961 tillsammans med Tore Forsman, Forsman-Snellman Arkitektkontor. Framförallt verksam i Stockholm. Verk i urval: Enskededalens sjukhus, stadsplan i Fisksätraområdet i Nacka, Pensionärshotell i Saltsjöbaden.

Tore Forsman (1910-?), Stockholm. Utbildad vid KTH 1933 och KKH 1946. Egen verksamhet från 1961 tillsammans med Ulf Snellman, Forsman-Snellman Arkitektkontor, senare FRS Arkitektkontor AB. Framförallt verksam i Stockholm. Även stadsarkitekt i Tyresö på 1950-talet. Verk i urval: Stadsplan för Tyresö centrumanläggning, stadsplan för Fisksätraområdet i Nacka.

⁴ Byggnaden eldhärjades 2006 och revs något år senare.

Karta över kärnområde Brukshagen.

Kärnområde Brukshagen

Kärnområdet omfattar del av bostadsområdet Brukshagen, söder (och till viss del norr) om Dalhemsvägen. Det var i detta område, väster om bruksområdet, som de första egnahemsvillorna uppfördes under 1930- och 1940-talet. Området, som utgjordes av skogs- och betesmark, bedömdes ha lämpliga terrängförhållanden för bebyggelse. Villaområdet är format efter en avstyckningsplan som togs fram i den nyblivna kommunen i början av 1930-talet av lantmätare Georg Sundblad. De flesta husen är enfamiljshus, många uppförda som egnahem, men det förekommer även parhus, mindre flerfamiljshus och i ytterområdena även radhus (utanför kärnområdet). Husen är påtagligt väl anpassade till terrängen. De äldsta husen präglas av tidens arkitekturideal, en brytpunkt mellan 1920-talets klassicism med hus med symmetriska fasader, spröjsade fönster och brutna lertegeltäckta tak och 1930-talets funktionalism där husen har putsade fasader, flacka tak och stora fönsterytor. Husen ligger på rad, indragna en bit från gatan, och omges ofta av stora, lummiga trädgårdar med fruktträd, bärbuskar, planteringar och terrasseringar.

Området präglas av en tydlig planmässighet, där gatorna även om de tar stor hänsyn till terrängen, ändå följer en slags struktur. Inom området finns flera ytor som p.g.a. terrängförhållandena eller för dess vackra läge, redan på 1930-talet utlades som park, planteringar, som öppna platser eller som mindre skogsavsnitt. I anslutning till Dalhemsgatan ligger en affärsfastighet som avsåg att försörja området med livsmedel. Området utgör ett tidstypiskt villaområde och en viktig årsring i Överum historia.

Betydelsefulla karaktärsdrag, områden och objekt

- Samtliga byggnader eller bebyggelseområden som markerats på ovanstående karta.
- Äldre vägdragningar (Dalbovägen, Bruksgatan, Svensbackevägen, Norralidsvägen, Vallongatan och Uknavägen samt Västra Edsvägen).
- Bruksmiljön med det centralt belägna Brukstorget som förstärker sambandet med kringliggande produktionsbyggnader, gamla arbetarbostäder, herrgård och kyrka, övervägande utformade enligt "Tjust-empirens" ideal.
- Överums herrgård med tillhörande park.
- Arbetarbostäder från tidigt 1800-tal väster om brukstorget samt den enhetliga arbetarbebyggelsen i Skarpens hage med rödmålade 1½ plans hus.
- Den offentliga karaktären i Överums centrum, som utmärks av handelshus utmed landsvägen och den speciella Piazzan med sina affärshus samt av det tidigare kommunhus som flankerar torget.
- Den sammanhållna miljön kring Överums gamla järnvägsstation.
- Bruksortens småskaliga bostadsbebyggelse från olika tidsepoker, väl terränganpassade och vanligtvis 1½ till 2½ våningar höga.

Befintligt skydd

- Huvudområdet utgör riksintresse H96 för kulturmiljövården. Enligt Miljöbalken skall det så långt möjligt skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada kulturmiljön (MB 3 kap 6 §).
- Fornlämningar skyddas av Kulturmiljölagen (KML 2 kap). De får inte rubbas, tas bort, täckas över eller på annat sätt ändras eller skadas utan tillstånd från länsstyrelsen. Det gäller även det s.k. fornlämningsområde som omger varje fornlämning, Riksantikvarieämbetet eller länsstyrelsen beslutar om vad som är fornlämning och fornlämningsområde.
- Överums herrgård är förklarad som byggnadsminnen av länsstyrelsen och skyddas av Kulturmiljölagen (KML 3 kap). För varje byggnadsminne finns särskilda skyddsbestämmelser som anger på vilket sätt byggnaden skall vårdas samt i vilka avseenden den inte får ändras.
- Kyrkan med kyrkotomt/kyrkogård skyddas av Kulturmiljölagen (KML 4 kap) och skall vårdas och underhållas så att de inte förvanskas. Ändringar får inte göras utan tillstånd från länsstyrelsen.

Rekommendationer och förslag till skydd

- Kärnområdet bör betraktas som ett kulturhistoriskt särskilt värdefullt bebyggelseområde enligt Plan- och bygglagen (PBL 8 kap 13 §). Det får förändras, men inte förvanskas. Vid lovgivning och planläggning bör antikvariska hänsyn tas. Avsevärda förändringar inom kärnområdet bör bedömas utifrån ett antikvariskt kunskapsunderlag som specificerar vilka kulturhistoriska värden som bör beaktas.
- Det är önskvärt att planbestämmelser upprättas för kärnområdet. I dessa bör en generell lovplikt införas för rivning, för åtgärder som avsevärt påverkar befintliga byggnadernas yttre,

samt för åtgärder avseende ekonomibyggnader. Bebyggelsens kulturhistoriska värden bör i områdesbestämmelserna skyddas genom varsamhets- eller skyddsbestämmelser.

- Samtliga byggnader som markerats med röd ring i ovanstående karta bör betraktas som kulturhistoriskt särskilt värdefulla enligt Plan- och bygglagen (PBL 8 kap 13 §). Fastighetsägare bör informeras om detta och vad det innebär. Dessa byggnader får förändras, men inte förvanskas, och ska underhållas så att deras särskilda värden bevaras. Vid lovgivning bör antikvariska hänsyn tas. Avsevärda förändringar av byggnaderna bör bedömas utifrån en antikvarisk förundersökning som specificerar de kulturhistoriska värden som bör beaktas.
- Alla byggnader omfattas av varsamhetskravet i Plan- och Bygglagen (PBL 8 kap 17 §). Detta innebär att ändring av en byggnad alltid ska utföras varsamt, så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar tillvara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.
- Huvudområdets öppna odlingslandskap har kulturhistoriskt bevarandeintresse. Landskapsvårdande åtgärder (åkerbruk, betesdrift, skötsel av landskapselement) bör i främsta hand koncentreras till områden nära den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen, fornlämningar och andra kulturhistoriskt värdefulla landskapsobjekt, som stenmurar och rösen.
- Gamla vägar inom huvudområdet bör värnas vad gäller sträckning, bredd och detaljer som hör vägmiljön till.
- För att ge ytterligare skydd åt byggnaderna kring Brukstorget bör det utredas om den byggnadsminnesförklaring som idag omfattar herrgården eventuellt kan utökas.

Bilder

Kärnområde Brukstorget, Skarpens hage och Överums gamla järnvägstation

Brukstorget sett från Masugnsvägen.

Bruksgatan med sin vitputsade bebyggelse.

De gamla arbetarbostäderna utmed Vallongatan.

Hammarsmedjan.

Den gamla trädgårdsmästarbostaden Pavelund.

Den nedre kraftstationen.

Vattendriven kvarn utmed Kvarngatan.

Två av de sammanlagt nio f.d. arbetarbostäderna i Skarpens hage, norr om bruksområdet.

I Skarpens hage låg tidigare även ett flerfamiljshus. Idag finns endast uthuslängorna kvar.

Nordväst om bruksområdet ligger ytterligare tre hus som uppförts som arbetarbostäder, idag vandrarhem.

Överums stationshus ligger strax sydost om samhället.

I den gamla stationsmiljön finns ännu det gamla lokstallet och ett godsmagasin bevarat

Den nya hållplatsen vid järnvägen ligger i anslutning till bruksområdet.

Kärnområde Piazzan

Överums centrum, torget Piazzan.

I foden av torget ligger det tidstypiskt utformade f.d. kommunhuset.

Hotellet ligger intill Piazzan, utmed Bruksgatan.

En frisör huserar i en av de lokaler intill torget där det fortfarande finns verksamhet.

Byggnaden i korsningen Masugngatan – Linköpingsvägen uppfördes som ålderdomshem i mitten av 1930-talet.

Den f.d. prästgården låg tidigare intill bruksområdet, men flyttades till den nuvarande platsen vid Linköpingsvägen på 1960-talet då det nya stålgljuteriet uppfördes.

Kärnområde Brukshagen

Fjällstedtsvägen, en av de tidigast bebyggda delarna i Brukshagen.

Flera av egnahemsvillorna i Brukshagen har ännu ursprungskaraktären bevarad.

Parkområde i Brukshagen.

Egnahemsvillorna utmed Pionjärgatan i Brukshagen uppfördes under tidigt 1930-tal.

De två husen på Österlidsvägen i Östralid uppfördes av Konsum åt sina anställda på 1940-talet.

Egnahemsområdena i Överum utmärks av småskalighet och påtaglig anpassning till den kuperade terrängen.

Utanför kärnområdena

Linköpingsvägen går rakt igenom samhället. På höger sida skymtar ett av husen vid Piazan.

Utmed Linköpingsvägen ligger flera flerbostadshus.

Ett av flera mindre flerbostadshus som ligger i samhällets centrala delar, Masugnsgatan.

Överums första skola vid Övrelundsvägen, uppförd ca 1900.

Överums skola.

Villa intill Linköpingsvägen med f.d. konditori. I bakgrunden skymtar ett av de två kvarvarande flerbostadshusen vid Svedjevägen.

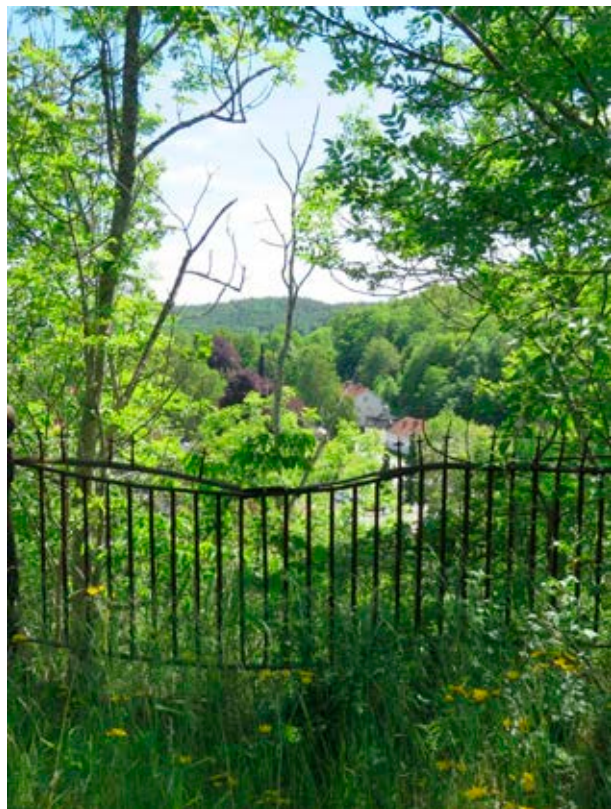
Vid Svedjevägen uppfördes ursprungligen fem flerbostadshus på 1950- och 1960-talet. Idag finns endast två av dessa kvar.

Flerfamiljshus med butiklokal i bottenvåningen utmed Dalhemsvägen. I bakgrunden ses Filadelfiakyrkan.

Två mindre flerfamiljshus utmed Övrelundsvägen med välbevarad karaktär.

Från en höjd nordväst om bruksområdet har man vida utblickar ut över samhället. Det dekorativt utformade smidesstaket som omgärdar platsen är den enda resten efter brukets nöjespaviljong som tidigare låg på platsen.

Välbevarad, tidstypisk villa från 1940-talet utmed Tjustvägen.

I Norralid norr om Brukshagen finns ett område med parhus uppförda under 1940-talet.

I de yttre delarna av Brukshagen ligger radhus och mindre flerbostadshus från 1960- och 1970-talet.

På platsen låg tidigare ett område med flerbostadshus från 1960-talet, Strömserum.

Folkparken Vallonen med folkets hus ligger intill Linköpingsvägen i samhällets norra utkant. Folkets hus-byggnaden erbjuder såväl inomhus- som utomhusscenen, biograf och danssalong.

Referenser

Fördjupad översiktsplan Överum – utkast. 2015, Västerviks kommun.

Förslag på nya underlag och avgränsningar av riksintressen för kulturmiljövården - Västerviks kommun. 2014, Länsstyrelsen i Kalmar län.

Jansson, E Alfred, 1955, *Överums bruk tre hundra år, 1964-1954.* Aktiebolaget Överums Bruk.

Jumme, Liselotte, 2005, *Överums kyrkogård - Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar/ begravningsplatser i Linköpings stift 2005.* Rapport, Kalmar läns museum.

Kulturminnesvårdsprogram för Västerviks kommun. Västerviks kommun 1986.

Landsbygd i förändring. Artikelserie i Västerviks Tidning, 21 nov 2011.

Lamke, Lotta & Susann Johannisson, 2009, *Västerviks kommuns industriarv.* Rapport, Kalmar läns museum.

Nisser, Marie, 1983, *Industriminnen.* Ur: *Landskap och bebyggelse i Västerviks kommun,* Västerviks kommun.

Rudberg, Eva, 1992, *Folkhemmets byggande under mellan- och efterkrigstiden,* STF, Norrköping.

Lantmäteriets historiska kartor, www.lantmateriet.se.

Riksantikvarieämbetets Fornsök, www.raa.se/fornsok.

Överums hembygdsförenings websida, www.overumshembygd.se

Kalmar läns museums topografiska arkiv.

Kalmar läns museums bildarkiv.

Elis Adolfsson, Bruksmuseet/Överums hembygdsförening.

Lars Lindeberg, ordförande i Överums hembygdsförening.

Address
Box 104, S-391 21 Kalmar

Telefon
0480-45 13 00

Fax
0480-45 13 65

E-post
info@kalmarlansmuseum.se